

Մ Ի Ո Ն

ՀԱՅ ԱՄՍԱԳԻՐ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ - ԳՐԱԿԱՆ - ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՐՈՒՍԱԿԱՆԻ ՀԱՅ ՊԱՏՐԱՐԵՈՒԹՅԱՆ

ՆՈՐ ՀՐԱՆ

Ը. ՏԱՐԻ 1934

ՏՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ

ԵՐՈՒՍԱԿԱՆ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

ԱՆԽԻՂՃ ԶԳԱՅՄՈՒՆՔ

Ո՛չ միայն գոեհիկ և անհեթեթ, այլ նաև բացարձակապէս անարդար է վերագրումը՝ զոր քանի մը թերթեր — յայտնի է թէ ի՛նչ պիտակ կրող — վերջերս յանկարծ, իբրեւ հասարակաց կարգախօսէ մը դրդուած, սկսած են ընել Հայ եկեղեցւոյ հոգեւորականութեան հասցէին, «Հաւատքէ պարպուած» կոչելով այդ ասպարէզին նուիրուածները:

Պարզ է թէ Կրօնական Հաւատքի մասին է իրենց ակնարկութիւնը. և սակայն չենք ուզեր հարցնել նոյն իսկ թէ անոնք որ կը զործածեն այդ բառերը, ստուգիւ ունի՞ն անոնց հասկցողութիւնը, և կամ իրենց կեանքին մէջ համակրանք զգացա՞ծ են երբեք կրօնական հաւատք ունեցող անձերու հանդէպ, որ իրաւունք զգային հիմակ իրենց՝ արհամարհական վերաբերմունք պարզելու այնպիսիներու նկատմամբ, որոնք իրենց աչքին զուրկ կը թուին այդպիսի սուաքինութենէ մը: Զենք զիջիր ընելու այդպիսի հարցում մը, վասնզի բացորոշ է մեզ համար թէ հոգ ալ նախանձախնդրութիւնը և համոզումը չէ բնաւ որ կը շարժեն իրենց զրիշը, այլ կիրքն ու կեղծիքը, դժբախտաբար դեռ երկար ժամանակի համար իրենց մէջ անբուժելի մնալու դատապարտուած ախտեր, որոնց մօտենալու փորձն իսկ ընդունայն կը գտնենք տակաւին: Այս պատճառաւ մեր խօսքը կ'ուղղուի ոչ թէ իրենց, որոնք զիտենք թէ խուլ են ամէն ձայնի՝ որ իրենց թմբուկէն չի հնչեր, այլ անոնց, որոնց սէրը կ'ուզեն պղտորել՝ իրենց եկեղեցիին պաշտօնէութեան դէմ, զայլթակղութեան ամենէն ահռելի թոյնը սրսկելով անոնց սիրտերէն ներս:

Արդ, ըսե՛նք անմիջապէս թէ հակառակ որ անոնք այդ ձևը կուտան իրենց տրտունջին, Հայ եկեղեցականութեան հետ ունեցած իրենց խնդիրը հաւատքի և կրօնքի հարց չէ երբեք. որոշ ժամանակէ մը ի վեր խէթիւ կը նային անոնք ազգային հոգեւորականութեան, որովհետև քաջ խելամտած են թէ անոր կազմին զրեթէ բոլոր տարրերը, իննսուն և ինն առ հարիւր, սկսեալ Ամենայն Հայոց Սրբազնազոյն Հայրապետէն մինչև վերջին նորընծան, ամէնքն ալ անհամախօհ և անհամամիտ են իրենց ներկայ մտայնութեան և ընթացքին. ուստի և խիղճ չեն ըներ դիմելու ամենէն անարդ միջոցին, հանրային զգացման առջև անվարկելու համար՝ ցեխոտելով զանոնք այնպիսի կեղտով մը, որ եթէ երբեք կարենար իրապէս արատաւորել զանոնք, մահացուցիչ հետեանք միայն պիտի ունենար իրենց բարոյականին համար. վասնզի իսկապէս «հաւատքէ պարպուած» եկեղեցականը ամենէն վտանգաւոր և հրէշային տիպն է, զոր կարենայ երբեք երևակայել մարդկային միտքը:

Կը կրկնենք. կեղծ է իրենց սրբողումի այդ ճարտարութեանը. չեն հաւատար թէ «Հաւատքէ պարպուած» է հայ հոգեւորականը. եթէ այդ լինէր իրենց համոզումը, ո՛չ թէ այդպէս խաշակութիւն պիտի քարոզէին անոր դէմ, այլ պիտի սպառնէին իրենց բոլոր միջոցները՝ իրենց հետ ու իրենց մէջ ունենալու համար զայն. վասնզի ո՞վ աւելի քան զայն, աւելի քան «անհաւատ հոգեւորականը», պիտի կարենար ըլլալ կերպընկալ և ամենէն նպատակայարմար զործիքը իրենց ձեռքին մէջ, աւելի ընդարձակ գետնի վրայ իրազործելու համար խօլական բարքի այն բոլոր խեւ եւ թիւր յղացումները, որոնցմով անաւամէն օր աւելի քան աւելի կը տողորուի իրենց հոգին:

Եւ սակայն, ուրիշներուն համոզիչ ձեւի մը տակ ներկայացնելու համար այն՝ որուն մասին իրենք նախ չեն համոզուած, կը կրթընին պատճառաւորանութեան կերպի մը, որ չէ հիմնուած տրամաբանական ոչ մէկ ուղիղ սկզբունքի վրայ. ըստ այսմ, սոփեստական այն հնարքը, որուն թելովը կ'ուզեն հասնիլ իրենց եզրակացութեան, կը բազկանայ հետեւեալ ծուռ տրամախոհութեանէն. Որովհետեւ Հաւատքի եւ կրօնքի հակառակորդ կառավարութեան մը հովանիին ներքեւ կը գտնուին Հայ Եկեղեցիի կեդրոնն ու զուլիւր, Մայր Աթոռն ու Հայրապետը, որոնք, այս պատճառաւ, չեն կրնար կատարեալ ազատութեամբ զործել ի շահ կրօնի եւ եկեղեցւոյ. որովհետեւ մայր Հայրենիքին եւ Սփիւռքի մէջ Հոգեւորականութիւնը կը պահէ իր անալլալ հնազանդութիւնը այդ պայմաններուն մէջ զործող Գլուխի մը հանդէպ, ապա ուրեմն ընդոտնած է անիկա կրօնք և հաւատք, կոյր հպատակութեան մը մէջ խեղդելով իր խիղճը այդ սրբութիւններուն վերաբերմամբ:

Չհաւատալով հանգերձ իրենց անկեղծութեանը՝ նոյն իսկ փաստարկութեան այս ձևի մասին, աւելորդ չենք նկատեր վեր առնել պահ մը այս ապացուցութեան ներքին արժէքը, ցոյց տալու համար թէ ճշմարիտ խախտու է անոր պատուանդանը: — Երկու նախադրեալներէն առաջինը, որ զլխաւոր նախադասութիւնն է, ճիշդ չէ բոլորովին. Հայաստանի ներկայ կառավարութիւնը, թէև արդարև բարեկամ չէ կրօնքի և եկեղեցւոյ, բայց արտակարգ մտավախութիւններով երեւակայել տրուածին չափ ալ թշնամի չէ կրօնի՝ զոր խղճի խնդիր կը համարի պարզապէս, և եկեղեցւոյ՝ որուն գերակշիռ ազդեցութիւնը համաձայն չի գտներ միայն իր քաղաքականութեան: Կ'ըսենք զայս, ոչ թէ անշուշտ գոհունակ զգացումով. ո՛չ. զի վստահ ենք թէ բոլորովին անկարելի պիտի չըլլար ճշդել կրօնական և քաղաքական իրաւանց սահմանները, և թոյլ տալ որ կրօնական կեանքն ալ զարգանայ աւելի հեշտ պայմաններով, այլ ցուցնելու համար ասով թէ կրօնական հալածանքի հին դարերը չէ որ կ'ապրին մարդիկ Հայաստանի մէջ. եւ կառավարութիւնը թէեւ ուղղակի կամ անուղղակի չի քաջալերեր հոն Եկեղեցւոյ բարգաւաճումը, բայց պաշտամունքի եւ հաւատքի ու դաւանութեան ազատութիւնը ոտնակոխուած չէ բնաւ հոն, այնպէս ինչպէս կ'ուզուի նկարագրել: Պէտք կ'ա՞յ միթէ այս մասին ապացոյցներու՝ վերջին Հայրապետական ընտրութենէն ետքը, եւ երբ Հայ Եկեղեցւոյ Գլուխը իր կոնդակներով յարաբերութեան մէջ է շարունակ իր հօտին հետ: Թող չըսուի այս կէտին ի պատասխան, ակնարկելով մասնաւորաբար եռադոյն դրօշի նկատմամբ կոնդակով տրուած պատուէրին, թէ Ս. Հայրապետը կառավարութեան կա՛մքն է որ

կը փոխանցէ. զի եթէ այդպէս լինէր իրօք, Ն. Ս. Օծուլիւն պիտի զգուշանար պատուիրելէ չգործածել (բացի տեղականներէն անշուշտ, որ լուեիայն կ'իմացուի) ոչ մէկ դժոճ, այսինքն նոյն իսկ ներկայ հայկական կառավարութեան կիրարկածը. կ'աւելցնենք, եթէ Ամենայն Հայոց Հոգեւոր Պետը ստուգիւ կը գործէ իր երկրին պետական կաշկանդեալ ազդեցութեան ներքեւ, հոգելոյս Աւոնդ արքեպիսկոպոսի նախագահութեամբ Նիւ Եօքքի պանդոկի մը մէջ գումարուած երեսփոխ. Ժողովին համար կարգ մը կէտերու մասին օրինական դիտողութիւններ պիտի չընէր, ու պիտի չպատուիրէր մանաւանդ որ, երկպառակութիւնները աւելի չխորունկցնելու համար, զոնէ միջոցներ՝ համաձայնութիւն գոյացնելու եւ Ժողովին պառակտեալ երկու կէսերը (այսինքն իրեն հակառակ տարրերն ալ) ի միասին գումարելով խաղաղութիւն կայացնելու:

Ամէն ոք զիտէ թէ Աւոնդ արք.ի հակառակորդներն, ի Նիւ Եօքք, հակառակորդներն էին Հայաստանի կառավարութեան. անոր ազդեցութեան ներքեւ գործող Հոգեւոր Պետ մը ի՞նչպէս պիտի պատուիրէր այդպիսիներն ալ դուրս չթողուլ Ժողովէն . . .

Եզրակացութիւնը կաղ է. վասնզի ճիշդ չէ նախադրեալներէն զլխաւորը. այսինքն ծուռ է քանակը, հետեւաբար և չի կրնար ուղիղ ըլլալ զիծը: Զէ հաստատուած թէ Հայաստանի կառավարութիւնը, զոր մենք դեռ խիղճ կ'ընենք անհաւատ կոչելու, բռնութիւն ի գործ կը դնէ Մայր Աթոռոյ վրայ. չէ հաստատուած մանաւանդ թէ Ամենայն Հայոց Հայրապետը կը գործէ նուաճող խտտութեանց տակ: Իսկ Սփիւռքի հայ հոգեւորականութիւնը, հնազանդելով իր գերագոյն պետին, կը կատարէ պարզապէս սիրոյ եւ կարգապահութեան, խղճի և օրէնքի պարտականութիւն մը. ու կը կատարէ զայն զիտակցօրէն, այսինքն ոչ թէ կոյր հպատակութեամբ, այլ համոզուած՝ թէ ինչ որ կ'աւանդուի իրեն իբրեւ հրաման հայրապետական՝ ամէն մասամբ համաձայն է հոգեւոր և ազգային կարիքներուն ի սփիւռս աշխարհի ցրուած Հայութեան, որուն ֆիզիկական կեանքին և բարոյական գոյութեան համար ամենէն անհրաժեշտ բանն է այժմ խաղաղութիւնը միայն, և խաղաղութիւնը ընդ միշտ:

Բոլորովին լռած չըլլալու համար հոս եռագոյնի հարցին մասին կ'ըսենք. զիտէ ամէն Հայ թէ այդ դրօշը ի՞նչ անոյշ յուշեր և յոյզեր կ'արթնցնէ ամբողջ ազգին սրտին մէջ, իբրեւ նշանակ պատմական վսեմ պահերու եւ իբրեւ խորհրդանշան պաշտուած իտէալի մը, բայց առանց բացառութեան զիտնալ պարտին նաև բոլոր Հայերը թէ պայմաններու ճակատագրական դասաւորումով մը անիկա մտած է այժմ մեր պատմական նուիրականութեանց զանձաբանին մէջ, եւ թէ անոր զգացումը պէտք չէ երբեք մեզի մոռցնել տայ յարգանքը Հայութեան Հայրենիքին ներկայ կառավարութեան, որ ոգի ի բռնին կ'ընէ իր բովանդակ կարելին՝ նոյն այդ Հայրենիքին պահպանութեան եւ յառաջդիմութեան եւ հետզհետէ աւելի կնճռոտած աշխարհագրական և ազգագրական դրութեան մը մէջ Հայութեան ֆիզիկական և իմացական գոյութիւնը անվթար պահելու համար:

Այս հարցին մէջ՝ այսպիսի, և նման ուրիշ խնդիրներու մէջ՝ նոյնպիսի համոզումներէ միայն առաջնորդուած, Հայ եկեղեցականութիւնը կը կատարէ իր հնազանդութեան պարտականութիւնը՝ դէպի համազգային արարատեան նախա-

մեծար Մայր-Աթոռն սուրբ Լիմիածնի, և ոչ թէ «Հաւատքէ պարպուած» հողիններու անասնականութեամբ, ինչպէս այնքան կեղծապարիշտ մտայնութեամբ կը զառանցեն ոմանք:

Զհասկնալ այսքան պարզ ու յայտերևակ իրողութիւն մը՝ բացորոշապէս կը նշանակէ ցանկալ որ Մայր-Աթոռը խզէ իր յարաբերութիւնները Հայաստանի կառավարութեան հետ, ընդդիմադիրի դիրքին մէջ մտնելով անոր դէմ. որ, յետոյ, ամբողջ եկեղեցականութիւնը ևս հետևի վերէն իրեն տրուած օրինակի մը, ու քայքայուի եւ քանդուի ամէն կարգ ու կանոն, եւ եղծուի ամէն շնորհք ու վայելչութիւն, որոնցմէ կը հաւատանք թէ դեռ շատ ինչ կայ Աստուծոյ մեծ ողորմութեամբը, այս ազգին և անոր սուրբ եկեղեցիին մէջ:

Եւ ինչո՞ւ այս ամէնը, — առանց բաւերու ետև ապաստանելու ըսե՛նք բուն ճշմարտութիւնը — որպէսզի Հայաստանեայց եկեղեցին ապօրինօրէն ձերբազատուի իր Պետին եւ կեդրոնին ազդեցութենէն եւ ենթարկուի ուրիշ ազդեցութեան մը:

Հոս, մատը վէրքին վրայ դրուած է արդէն. իրենց ցաւը այն չէ երբեք որ Հայ եկեղեցականութիւնը կը զտնուի ազդեցութեան մը ներքեւ, այլ այն միայն՝ որ անիկա արտաքոյ է իրենց ազդեցութենէն: Եթէ այսպէս լինէր իրապէս, այսինքն անհուն դժբախտութեամբ մը ազգին համար, հայ հոգեւորականը պիտի տարփողէին այսօր, ինչպէս երբեմն, իբրեւ տիպար ազնիւ նկարագրի եւ մաքուր հաւատքի. բայց, ըստ մեզ, ա՛յդ պարագային միայն եկեղեցականը իսկապէս պիտի պարպէր իր հողին հաւատքէ, երբ մոռնալով իր կոչումը՝ համոզումներուն սրբութիւնը ստորադասէր կիրք ու մաղձ փրփրող նկատումներու, և անհեռատես միտքերու եւ անհաւասարակչիւ կամքերու տարուբերումներուն: Բայց մեր հոգեւորականութիւնը, — կը հաւատանք ատոր — իր ճնշող մեծամասնութեանը մէջ, պիտի չընէ երբեք այդ բանը, պիտի չենթարկուի ոչ մէկ հոսանքի ազդեցութեանը, ոչ՝ մէկին կիրքին, և ոչ՝ միւսին մաղձին. իր ջանքը պիտի ըլլայ ծառայել ժողովուրդին հոգևոր և բարոյական կեանքին միայն, և հաւատարիմ միշտ իշխանութեանց, տալ «զկայսերն՝ կայսեր, և զԱստուծոյն՝ Աստուծոյ»: Ու մեր ժողովուրդին համար ազգային զիտակցութեան ամենէն փառաւոր շրջաններէն մին պիտի սկսի այն վայրկեանին՝ երբ զիտնայ և կամենայ անիկա իր կրօնքին ու կրթութեան գործին վարչութեան շրջանակէն դուրս թողուլ զանոնք որ ո՛չ առաջինին հաւատքը ունին և ոչ երկրորդին անխառն ըմբռնումը:

Հայ եկեղեցականը իր հողին պիտի չպարպէ ու չէ պարպած ընաւ հաւատքէ: — Համիտեան ջարդերու սարսափներու միջոցին, չզտնուեցաւ հոգևորական մը, որ ուրանար իր հաւատքը՝ շահելու համար իր կեանքը. վերջին պատերազմի տարագրութեանց անդոհին մէջ և արհաւիրքներու ընթացքին, ոչ մէկ եկեղեցական — բացի քանի մը անուանափոխութիւններէ՝ որոնց ոմանք համակերպեցան, նոյն վիճակին մատնուած իրենց ժողովուրդին ընկերանալ կամենալով՝ անոնց մէջ զաղտնաբար հոգևոր պաշտօն կատարելու համար նորէն, — ստեց իր կոչումին, ամէնքն ալ սիրով յանձն առին չարչարանք և նոյն իսկ մահ, իրենց հաւատքին սիրոյն համար. ոչ ոք անկէ կրնայ երբեք պարպել անոնց հողին: Տարբեր կերպով խորհիլ և խօսիլ անոր մասին՝ զործ է անխիղճ զգացմունքի միայն:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ՅԻՍՈՒՍԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ

Բ. Հրապետիկոս.

Փրկչին կեանքին մէջ յայտնուած գերբնականը ամէն ուտեն գիտութեան համար գայթակղութեան քար մը եղած է. բազմաթիւ աւետարանական աստուածաբաններ զգալիութեան տեսակ մը թաքուն զգացումով ընդունած են զայն. ապացոյց՝ Շլէյերմախէրի յաճախ կրկնուած սա խօսքը. «Կը հաւատամ՝ հակառակ հրաշք ըլլալուն»: Բայց այս գետնին վրայ ժըլտական քննադատութիւնը անցած է երեք փուլերէ, զորս յիշեցնել անօգուտ չ'ըլլար:

Առաջինը ներկայացուցած են, ԺԸ. դարուն նոյն իսկ, անոնք որ վաւերագրերուն պատմականութիւնը ընդունելով հանգերձ, անոնցմէ կը զեղչեն հրաշքը, կամ խաբէութիւն համարելով զայն, եւ կամ աստուածաշնչական մեկնութեան մէջ իրականը զանազանելով ականատեսներու մեկնաբանութենէն: Առաքեալները Հրաշալիին հաւատալիքովը ա'յնքան տոգորուած էին որ, կ'ըսեն, անոնք իրենց տըպաւորութիւնները խառնեցին ղէպքերուն տեղեկատուութեան հետ. ուստի եթէ ղէպքերու պատմութիւնը զտուի իրենց վրայ անցըւած ուսասպելին խաւէն, հրաշքները ամէն օրուան հասարակ իրողութիւններու կը վերածուին: Քննադատութեան գործն է դուրս բերել պատմական սկզբնական միջոցը՝ զտումի աշխատութեամբ մը, որուն խղճմտօրէն անձնատուր է եղած ռալիկ կոչուած բանապաշտութիւնը:

Իր «Կեանք Յիսուսի»ին մէջ, Strauss երկրորդ շրջանը կը սկսի՝ ծանօթէն հարուածելով այդ երկու տեսութիւնները: Անիկա կը մերժէ առաջինը, իբրեւ զլիսովին ներհակ՝ փիլիսոփայութեան և տրամաբանութեան: Քրիստոնէութեան նման կարեւոր իրողութիւն մը, կ'ըսէ ան, չի կրնար բացատրուիլ խաբերայութեամբ: Կալով բանապաշտական հնարքներուն, զանոնք կը մերժէ յանուն պատմական մեթոտի,

ըսելով թէ Ս. Գրքի բացայայտ դիտաւորութիւնն է մեզի պատմել Աստուծոյ միջամտութիւնները: Այս երկու տեսութեանց ալ թերութիւնները պէտք է փնտռել, կ'աւելցնէ Strauss, իրենց քննական մեկնակէտին մէջ, որով երկուքն ալ, հակառակ ամէն իրաւանց, կը պնդեն աւետարանական պատկանեալ հատուածներուն պատմականութեանը վրայ: Տեսնելու այս եղանակին տեղ, զոր ինքը այլ ևս հինցած կը համարի, Կեսմի Յիսուսի հեղինակը կ'ուզէ դրնել հրաշալիային (inystique) իմացումը, զոր կ'ընդլայնէ իր գրուածքներուն մէջ: Ստոյգ է թէ, աւելի յետոյ, հրաշալիայանութիւնն ալ կը կործանուի թիւալիկէնի զպրոցին միջոցաւ, թէև Baur և Strauss, հակառակ իրենց ընդդիմամարտութեան, համաձայն են իրարու հետ՝ գերբնականը մերժելու համար:

Բայց այս աստուածաբանները ճարտար են փլցնելու համար միայն և ոչ թէ շինելու. անոնց աշխատութիւններուն բացորոշ հետեանքը կ'ըլլայ Քրիստոնէութիւնը վերածել անանուն գործի մը. այնպէս որ կը տարուինք հարցնելու թէ այս կերպով ուրեմն ի՞նչ կ'ըլլայ Փրկչին պատմական անձնաւորութիւնը: Այս զլիսաւոր կէտին վերաբերմամբ քննադատները խորհուրդներու մէջ պարուրուած կը մնան. միայն, որովհետեւ եկեղեցին պէտք է կապել Քրիստոսի հետ — բան մը զոր ոչ ոք կրցած է վիճելի գտնել — որքան աւելի ճակատ առ ճակատ մօտեցան խնդրոյն, այնքան աւելի պարտաւորուեցան հասկնալ եւ ընդունիլ Աւետարաններուն բազմադիմի արժէքը, ինչ որ պատճառ եղաւ հրաշքի հարցին տալու ստիպողականութեան բոլորովին նոր նկարագիր մը: Ներկայի ժխտական աստուածաբանութեան պաշտպանները նեղը ինկած են սա երկայարաբանութեան տուժեւ: Եթէ դուրս ելլեն Baurի ապաստանած ընդհանրութիւններէն, պիտի գան բաղխիլ աստուածաշնչական բնագիրներուն. արդ, որովհետեւ ամենահին բնագիրները լի են հրաշքներով, իրենց ոչ այլ ինչ կը մնայ եթէ ոչ նորէն յարիլ մէկին կամ միւսին այն երկու տեսութիւններէն՝ որոնցմէ Strauss կը կարծէր ազատած ըլլալ զմեզ: Այս տեսակէտով շատ հետաքրքրական է, զոր օրինակ, կարդալ Renanի Կեսմի Յիսուսին:

Ականաւոր մատենագիրը մերթ Պօղոսի հըլու աշակերտը կը դառնայ, և մերթ կը կրկնէ, թէ և անհուն զգուշաւորութիւններով, հաստատագիրին (fragmentiste) հաւաստումները, որոնցմէ սա միայն կարելի է հետեցնել թէ, հակառակ Straussի բողոքներուն, քննական երբորդ փուլը առաջինին ընդօրինակութեան է վերածուած պարզապէս. ժխտական քննադատութիւնը կը դառնայ ու կը դառնայ չըջանակի մը մէջ, որմէ չի կրնար դուրս ելլել:

Միակ ելքն է արդարեւ ընդունիլ հըլուաշքը. կ'աւելցնեմ հոս թէ պատմութեան վճռական ապացոյցը պիտի ըլլայ այն խօսքը, որով Քրիստոս կը մատնանէ իր զոյրները, որոնք շատ յատկանշական ըլլալով՝ լուսարանութեան չեն կարծար. «Եթէ ես Բէէղղերուզով կը հանեմ ղեւերը, կ'ըսէ Տէրը, զոր օրինակ, ձեր օրդինները ինչով կը հանեն. ուստի թող անոնք ըլլան ձեր դատաւորները: Իսկ եթէ ես Աստուծոյ հոգիով կը հանեմ ղեւերը, ուրեմն Աստուծոյ թագաւորութիւնը արդէն հասած է ձեզի» (Մտթ. ԺԳ. 24-30, հմտ. Մրկ. Գ. 22-30, Ղուկ. ԺԳ. 10-16, 32, և այլն): Ծիւղէ է թէ երբեմն ճիգ կ'ընեն այս բժշկութիւնները իբրեւ բնական բաներ նըկատելու. «Զմայելի անձնաւորութիւնը», որուն մասին կը խօսի Renan, այս պարագային է որ ամենէն աւելի պիտի հասկըցուի: Բայց պէտք է լաւ խորհիլ. խնդրոյ առարկայ այդ հիւանդները կամ իրապէս այսահարներ էին, ինչ որ կը հարկադրէ ընդունիլ ղեւերու արտահանումը, այսինքն Աստուծոյ մասնաւոր մէկի միջամտութիւնը, և կամ լուսնոտներ կամ յիմարներ էին, որոնց վիճակը կ'ենթադրէ գործարանական այնքան խոր խանգարում մը, որուն բուժումը երկարատեւ դարմանում կը պահանջէր: Կարելի է վայրկեանական խեղութեան կամ ցնորանքի նոպաները հանդարտեցնել. բայց բոլորովին տարբեր բաներ էին Յիսուսի կատարած բժշկութիւնները, որոնց նկարագիրը, զոր այնքան բացորոշ կերպով պարզած են Աւետարանիչները, երեւան կը բերէր ամենէն համբաւուած հըլուաշքը երգանցոցիչներուն անկարողութիւնը (Մտթ. ԺԲ. 27, 43-45):

Այսու հանդերձ, չեմ անգիտանար շատ զրական դժուարութիւնները, զորս

այս խնդիրը կը յարուցանէ: Աւետարանի տեսագրած այս հիւանդները ինչ էին իրապէս: Այսահարներ, կը պատասխանեն Աւետարանները, այսինքն պիղծողներու լուծին տակ ընկճուած գերիներ. ահաւասիկ բացատրութիւնը, զոր սուրբգրական վաւերագիրները կուտան անոնց մասին. և ստուգիլ, առանց մասնաւոր նկատումներով ուրանալու մենէ գերիվեր զոյութիւն ունեցող իրականութիւն մը, պիտի չկարենայինք մերժել այդպիսի մեկնութիւն մը: Ի՞նչ գիտենք մենք անտեսանելի մասին. ո՞վ պիտի համարձակէր ըսել թէ անկէջ զուրս եկած ազդեցութիւններ որեւէ ներգործութիւն չեն կրնար կատարել խորհրդաւոր այն խանգարմունքներուն վրայ, որոնց կ'ենթադրուին հոգին և գիտակցութիւնը, և ասոնցմէ աւելի ալ մարմինը: Միւս կողմէ, ոսկայն, աստուածաշնչական պատմութեանց ընթերցողը չի կրնար չընկատել կարգ մը մանրամասնութիւններ, որոնք բնոյթն ունին տարակոյսներ ներառող իրեն: Նախ, վաւերագիրներուն մէջ որոշ հետքեր կան հին նախապաշարումի մը, որ ամէն կարգի հիւանդութիւն գործը կը նկատէ թաքուն զօրութիւններու. ըստ Ղուկ. ԺԳ. 11, 16 համարներուն, զոր օրինակ, սատանին գործը կը կարծուի երկարատեւ անգամաւործութիւն մը, որով տոտնութիւն տարիներէ ի վեր այլաձևուած էր կնոջ մը մարմինը: Գալով բուն այսահար ըսուածներուն, անոնց հիւանդութեան ակտանիչները, շատ անգամ և ակնյայտի կերպով, նոյնը կ'երեւին այժմեան յիմարութիւն և լուսնոտութիւն ըսուածներուն ակտանշաններուն հետ (Մրկ. Ե. 1-17, Թ. 14-27. Մտթ. ԺԷ. 14-18): Որոգինէս զժգոհութիւն կը յայտնէ իր ժամանակի բժիշկներուն դէմ, որոնք գիտականօրէն կը բացատրէին ֆիզիքական այս անկարգութիւնները, որոնց մէջ, աւելի հին ատեններ, չէին վարաներ ղեւերուն չար ազդեցութիւնը տեսնել

Ապահովաբար, չրեաները յանցաւոր չէին՝ կարգ մը հիւանդութիւններ ղեւերուն վերագրելուն համար, ոչ ալ Քրիստոսեանները կրնային գերծ զգալ ինքզինքնին այս մասին աստուածաշնչական ուսուցումը ընդունելու պարտականութենէն: Բայց պէտք է նոյն ատեն մտնալ թէ, քանի որ ոգի-

ներուն աշխարհը կը խուսափի մեր հետա-
գոտութիւններէն, չա՛տ յանդուգն բան մը
պիտի ընէր քննադատութիւնը՝ վեհապե-
տարար չըջիլ ուղիւով այդ ոլորտներուն
մէջ. և հաստատումի կամ ժխտումի վը-
ճիւղներ արձակելով՝ իրրեւ ճշգրտութեամբ
եւ եզրակացութեամբ դիտողութեանց առջեւ: Այս
բոլոր վերապահումներն ընելով հանդերձ,
կը մնայ դարձեալ իրական դժուարութիւնը՝
զոր կը յարուցանէ այս բնագիտական ա-
ւանդական մեկնարանութիւնը: Բաւական
է արդեօք ենթադրել թէ այն հիւանդու-
թիւնները զորս մենք այսօր չենք վարա-
նիր բացատրելու իրրեւ ջղային խանգա-
րումներ, Երեսօր ժամանակին, և այդ ա-
տեն միայն, պատճառուած ըլլան չարա-
շուէտէականի, սատանի արբանեակներէ,
գիւական զօրութեան բացառիկ շղթայա-
ղերծումով մը: Ամէն անկողմնակալ մարդ
պիտի ընդունի թէ հարցը գէթ երկրայա-
կան է, և թէ, եթէ գիտական ըստեւած տե-
սութիւնը չի ներկայանար ականբերութեան
այն ոյժովը, զոր արդէն կարելի ալ պիտի
չըլլար ձեռք բերել այսպիսի նիւթերու
վերաբերմամբ, առ նուազն հաւանական է
է սակայն, և չէ կարելի բոլորովին ալ
արհամարհել զայն, նոյն իսկ Աւետարան-
ներու ամենէն յարգալից մեկնարանութեան
մէջ, իրրեւ քննադատական անհիմն մտա-
հաճութիւն մը:

Այսու հանդերձ, ի՛նչ լուծում որ ալ
ընդունինք, դեւրու արտահանում կամ
հիւանդութեանց բժշկութիւն, միշտ անեղծ
կը մնայ Փրկչին աստուածային զօրութիւ-
նը, ինչ որ արդէն ուշադրութեան առնուե-
լիք էական գաղափարն է ինքնին: Եթէ
նոյն իսկ ընդունինք թէ Յիսուս, «եղեալ
ի կնոջէ եւ ծնեալ ընդ օրինօք» (Գաղ. Դ.
4), մէկէ աւելի կէտերու մէջ մասնակից է
եղած իր ժամանակի հաւատալիքներուն,
քանի որ հակառակ պարագային իր ժողո-
վուրդին ընդերքէն պիտի եղած չ'ըլլար,
ատով նուազեցուցած չենք ըլլար բնաւ իր
վեհագոյն արժանաւորութիւնը: Եթէ Քրիս-
տոսի վերադրէինք բնածին և անսխալա-
կան ծանօթութիւնը այն բոլոր բաներուն՝
զորս կ'անդիտանար իր շրջապատը, պիտի
թողած ըլլայինք աստուածաշնչական պատ-
մուածքներու գետինը, փարելու համար
անվաւեր աւետարաններուն, որոնք այն-

քան լի են Տէրոջը մարդկութիւնը կաս-
կածի տակ զնոյ առասպելներով: Բայց
Քրիստոսի բուն մեծութիւնը իր շօրը հետ
անընդհատ հաղորդութեան ներգործութեան
մէջ է առաւելապէս. ու այս հոգեւոր և բա-
րոյական թագաւորութիւնը կախեալ չէ
ոչ քննական հետազոտութեանց յառաջդի-
մութիւններէն և ոչ հմտութեան ընդար-
ձակութենէն: Որչափ աւելի հմտօրէն ճանչ-
նանք զինքը, այնքան առաւել պիտի պաշ-
տենք իր մէջ մեր Տէրն ու Վարդապետը,
վասնզի ան մեզի համար կը մնայ միակ
վստարանը կեանքի, անհրաժեշտ միջնորդը
մեղաւոր մարդկութեան և իր Աստուծոյն
միջև: Ատոր մէջ է խորունկ այն աղբիւրը՝
ուսկից կը ժայթքէ իր զօրութիւնը երկրի
վրայ: Իրապէս, տիեզերքի տարրիչը միայն
կրնայ միջամտել իր հաստատած օրէնք-
ներուն. Աստուած է, զոր օրինակ, որ յա-
րոյց Ղազարոսը, ինչ որ կը յայտարարէ
Երեսօր ամբօխին առջեւ, այս մասին իր
խնդրանքն ընդունուած ըլլալուն համար
(Յովհ. ԺԱ. 41, 42): Անհրաժեշտ է ճշդել
այս կէտը, հասկնալու համար աստուա-
ծաշնչական գերբնականը: Արարչութեան
յաջորդական գործողութիւնները հրաշք-
ներ են: Երբ Յաւիտենականը, զոր օրինակ,
անկենդան աշխարհի ծոցէն դուրս քաշեց
կեանքը, հոն նոր իրողութիւն մը կար,
որ չէր պարունակուեր նախնիքաց երե-
ւոյթներուն մէջ, վասնզի անգործ գոյա-
ցութիւնը ինքն իրմով չի կրնար փոխա-
կերպուիլ կենդանի երեւոյթներու, ինչպէս
բոլորովին մը մարմինն ալ, ինքն իրեն թող-
լով, պիտի չկարենար առողջ և մաքուր
զառնալ: Արդ, որովհետեւ մեր բանակա-
նութիւնը կը դադրի գործելէ հոն ուր չի
կրնար իր տեսած արդիւնքին համապա-
տասխան բնական պատճառ մը գտնել,
այս պատճառաւ հրաշքը կը մնայ անիմա-
նալի, ինչպէս է իրաց սկզբնաւորութիւնը,
և անիկա մեզի այդպէս կ'երեւի, որչափ սո-
վորական կարգին ընդհատումը կը տեւէ, և
որքան ատեն որ կը տեւէ անհամեմատութիւ-
նը՝ առաջ եղածին և Աստուծոյ միջամտու-
թեան հետեանքով յետոյ եղածին միջև:

Այս մասին աւետարանները նոյն իսկ
կը ցուցնեն հրաշքներու տեսակ մը դասա-
կարգութիւն. «Գնացէք, կ'ըսէ Յիսուս՝
կարապետէն իրեն զրկուած պատգամա-

ւորներուն, պատմեցէք Յովհաննու զոր լուսայք և տեսէք. կոյրք տեսանեն, կաղք զնան, բորոտք սրբին, և խուլք լսեն, և մեռեալք յառնեն և աղքատք աւետարանին» (Մտթ. ԺԱ. 4, 5, Դուկ. է. 22): Դիտել կուտամ թէ այս խօսքին վաւերականութիւնը ընդունած է նոյն իսկ Strauss, թէ և ան զայն կը ջանայ լուսարանել այնպիսի մեկնութեամբ մը, զոր կարելի է յիշել իբրեւ օրինակ միայն մտադրօտութեան և կամայականութեան: Արդ, այս բնագիրը խօսքը կ'ընէ նոյն իսկ մեռելներու յարութեան, ինչ որ անտարակոյս ամենէն շքեղ հանդիսադրութիւնն է աստուածային զօրութեան: Եթէ Յիսուս գիւղերէն ահա՛ գամ զիտակցութիւն և շարժում տուաւ, ինչո՞ւ անկենդան իրերու վրայ չկատարէր աւետարանական վաւերագրերու պատմած այն հրաշքները, որոնք կարգ մը աստուածաբաններէ կը մերժուին իբրեւ արտակարգ և անբացատրելի եղելութիւններ: Ստոյգ է թէ, զժուար է, զոր օրինակ, ըմբռնել հարցերու բազմացման ինչպիսիք, բայց աւելի՞ դիւրին է արդեօք հասկնալ չորս օրերէ ի վեր մեռած և գերեզմանուած մարդու մը վերկենցադումը (Յովհ. ԺԱ. 17, 39), կամ անդամալոյծերու և բորոտներու բժշկութիւնը: Պէտք է ընդունիլ, արդարեւ, թէ Տէրոջը գործերուն մէջ արարչական զօրութիւն մը կայ. այդ զօրութիւնը վեհագոյն այն օրէնքն է որ կը միջամտէ երկրորդ պատճառներու հիւսքին մէջ, ինչպէս Յիսուսի նման սուրբ անձնաւորութեան մը գոյութիւնը արտաքոյ կը մնայ հոգեկան որեւէ հանգիստութենէ, չունենալով իր զուգականը իրողութեանց ներկայ փորձառութեան մէջ: Բայց այս կէտին ինչպէս և ուրիշ հրաշքներու մասին անաւարկելի է Փրկչին վկայութիւնը: Անոնք որ լուսակրօնութեան (illuminisme) կամ խաբեբայութեան ամբաստանութիւններուն չեն կրնար համամիտ ըլլալ՝ աչքի առջև ունենալով աւետարանական բնագիրները, պէտք է ընդունին Տէրոջը գերբնական կարողութիւնը:

Եւ սակայն կան դեռ շատեր որ ձայն կը բարձրացնեն՝ սա տեսակ երկսայրաբանութիւն մ'ընելով. «Յիսուս ոչ հրաշագործ է և ոչ խաբեբայ. իր աշակերտներուն դիւրահաւատութիւնն է որ ստեղծած է

անոր հրաշքները»: — Դիտենք թէ շատ տարածուած գաղափար մըն է ասիկա, զոր պէտք է սակայն իր բուն արժէքին վերածել: Քրիստոս իր բոլոր բժշկութիւնները, զոնէ անոնք զորս կը պատմեն աւետարանները, ընդհանրապէս կատարեց զպիւրներուն, փարիսեցիներուն, իր թշնամիներուն, զինքը քննադատողներուն աչքին առջև, այնպէս որ անոնք անվրէպ պիտի յայտարարէին և հաստատէին անոնց անխրականութիւնը, եթէ պատարանք եղած ըլլային անոնք: Արդ, Քրիստոսի հակառակորդները ոչ միայն չեն ուրանար այդ գերբնական գործերը, այլ սատանային վերագրելուն լուծումը միայն կը գտնեն զանոնք բացատրելու համար (Մրկ. Գ. 22): Հոս ալ ժխտական քննադատութիւնը կը շարժուի կոծի անել զժուարտութեանց մէջ, որոնք կ'անհետանան այն ատեն միայն, երբ պատմականօրէն բաւարար վկայութեանց առջև ընդունուի պատմուածքներուն արժանահաւատութիւնը:

Աստուածաշնչական վկայութեամբ, զոր կարելի է մերժել, Յիսուս կատարած է այդ հրաշքները. բայց ի՞նչ է անոնց տարողութիւնը. ի՞նչ կը նշանակեն այդ հրաշքները: Ըմբռնելու համար անոնց ներկարգիւրը, պէտք է զանոնք կապել անոր հետ, որուն գերագոյն արժանաւորութիւնը կը ցուցնեն. այսինքն եթէ Քրիստոս այդ զօրութիւնը պարզեց, պատճառն այն է որ գերազանցապէս հրաշալի էակն է ինքը, Աստուծոյ՝ մարդկութեան մէջ միջամտութեան ուղղակի ապացոյցը: Այս իրողութեան բարոյական անհրաժեշտութիւնը ապացուցուած է արդէն: Որովհետեւ մեղաւորին համար չորը բնական օրէնքն է իր քայքայիչ ներգործութեամբը, գերբնականը կը խորտակէ այդ շղթան՝ Տէրոջը վերածնող ազդեցութեամբը: Հրաշքը, այսպէս հասկցուած, համանիշ է քմահաճոյքի և զարտուգութեան. անիկա սրբութեան յաղթութիւնն է մեղքին վրայ, ներդաշնակութեան վերահաստատութիւնն է ան, կեանքին յաղթանակը մահուան վրայ: Արդ, Քրիստոս ինք ըլլալով մեծ հրաշքը՝ իբրեւ Աստուծոյ տրուած Փրկիչ, իր արարքները առանձնապէս ի յայտ կը բերեն իր անձին և գործին հետ կապուած բուն իր գերբնական նկարագիրը:

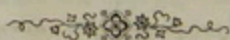
Պարզ է թէ Աստուած այսպիսի պաշտօն մը տուաւ իր Որդիին՝ Հրէից մօտ, որովհետեւ անոնք իրենց Քրիստոսէն այս տեսակ գործեր կը սպասէին: Բայց Յիսուս չատ աւելի է գեռ բառին անձուկ իմաստով աստուածպետական թագաւորէ մը. քանի որ երեցաւ ան իրրեւ ընդհանուր Փրկիչ, պէտք չէր միթէ որ ամէնքը անոր մէջ տեսնէին աշխարհ եկաւորող Աստուծոյ զօրութիւնը: Այս է ահա հրաշքին կրօնական եւ հոգեկան տարողութիւնը. իր մանրամասնութեանցը մէջ առնուած ատեն, երբեմն տարօրինակ կը թուի ան. բայց երբ իր ամբողջութեանը մէջ նկատուի, կը ցուցնէ երկնային թագաւորութեան հրատարակութիւնը երկրի վրայ, զայն փրկելու համար մարդուն մօտեցող Աստուծոյ միջամտութիւնը:

Այս պատճառաւ, Յիսուսի հրաշքները ո՛չ այնքան հրաշալիքներ (prodige) են, որքան գործեր (oeuvre), որոնց մէջ կը պարզուի շնորհքը (Ezra Յովհ. Ե. 36, և այլն), նշաններ (signe)՝ Փրկիչէն կատարուած, որոնք անոր Մարդու Որդիի եւ Աստուծոյ Որդիի փառքը կը ճառագայթեն: Իրրեւ արտայայտութիւն Քրիստոսի թագաւորութեան՝ բնութեան վրայ, անոնք կերպով մը կը ցուցնեն մարդուն վերահաստատութիւնը, միևնոյն ժամանակ ծանուցանելով եւ նախապատկերելով ապագայ այն կեանքը՝ որուն մէջ Աստուծոյ ընտրեալները իրենց ոյժերուն համապատշաճ գործունէութեան դաշտ մը պիտի գտնեն միշտ: Իրրեւ խորհրդանշան աստուածային ողորմութեան, Յիսուսի հրաշքները միւս կողմէ կը ցուցնեն անոր պաշտօնին և անձնաւորութեան հոգեւոր նկարագիրը: Կ'արժէ նկատել թէ Յիսուս իր կարողութիւնը երբեք իր վրէժխնդրութեան կամ իր անձին պաշտպանութեան համար չէ գործածած: Երկրաւոր յարաբերութիւններուն մէջ ոյժին գաղափարը միշտ կը կցորդուի ուժգնութեան գաղափարին հետ, վասնզի ոյժը զէնք մըն է, որ զրեթէ միշտ չարաչար կը գործածուի: Յիսուսի մէջ, ընդհակառակն, ամենէն սքանչելի ձիրքերը ի սպաս կը դրուին ամենախոնարհ անձնութեան եւ անսահման գթասրտութեան. տարօրինակ հակապատկեր որ այդ վեհափայլ դէմքին կուտայ մարդկութեան

մէջ միակ բարոյական մեծութեան մը լուսապսակը:

Դարձեալ, որովհետեւ Աստուծոյ սիրոյն նպատակն է մեղաւորներուն փրկութիւնը միայն, Քրիստոս իր հրաշքները կատարած չէ բնաւ հեաքքբութիւն գահացնելու համար (Ղուկ. ԻԳ. 8, 9), ո՛չ ալ անհաւատները համոզելու համար (Մտթ. ԺԶ. 1-4, Ղուկ. ԺԶ. 31): Իր կատարած բոլոր հրաշքներուն մէջ, ամէն բանէ առաջ հաւատք կը պահանջէ անիկա. ինչ որ կը նշանակէ թէ կը ձգտի իր կոչերով աստուածային կեանք ստեղծել, և զարգացնել զայն՝ ուր որ կայ. այլապէս՝ գերբնականը առանց առարկայի պիտի մնար և անօգուտ ձև մը պիտի դառնար. պէտք է որ Քրիստոսի եւ մարդուն միջեւ հաստատուի անձնական և Աստուծոյ հետ արդարութիւնը երկրի վրայ իրագործող միութիւն մը: Հրաշքները փրկութեան այս թագաւորութիւնը կը ներկայացնեն իր ճշմարիտ կերպարանքին տակ, որ հաւասարապէս հեռու է որքան վերացական հոգեպաշտութենէն նոյնքան նաեւ հրէական նիւթապաշտութենէն. վասնզի, ինչպէս իրաւամբ դիտուած է, եթէ Յիսուսի էական նպատակն էր եղած ամօքել մարմնական անհանգստութիւնները, իր կատարած բժշկութիւնները մեծ բուն մը չէ որ պիտի ներկայացնէին. այդ գործերը կատարելու իրողութիւնն է ինքնին որ կը ցուցնէ թէ ինքը ամբողջ մարդուն է որ կ'ուղղուի: Վերջապէս, սա՛ է ամենէն աւելի որոշ, թէ Յիսուս, իր գործերովն ու իր ուսուցումներովը ամբողջովին մեզի կուտայ իր անձը. իր խօսքերը՝ որոնք իր հրաշքները կը մեկնեն, և հրաշքները՝ որոնք իր վարդապետութեանը կը գործակցին պարզապէս, ամէնքը միացած են իր մէջ, ինչպէս միացեալ պէտք է ըլլան մեր մէջ ալ խօսքն ու վարքը, որպէսզի կարենան ի լոյս հանել Փրկչին կեանքին գանձերը և փրկագործ զօրութիւնը:

Ժ. Պ.

ԵՕԹՆԱՍՏԵՂՆԵԱՆ

ԱՇՏԱՆԱԿԸ

1. — ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ ՈՒ ՆԵՐ.

Եօթնաստեղնեան աշտանակը, Ուխտի Տապանակին ու Տաճարին այդ նուիրական զարդը, Սուրբ Գրոց մէջ կը կոչուի Ոսկի աշտանակ, Սուրբ աշտանակ, Լուսոյ աշտանակ:

Անիկա շինուած էր Աստուծոյ հրամանով (Ելք. ԻԵ. 31-40, Թիւք Ը. 4): Այսպէս նկարագրուած է ան Ելից Գիրքին մէջ. «Մաքուր եւ կոածոյ ոսկիէ աշտանակ մը շինես, ու անոր բունը, ճիւղերը, սկահակները, գնդակներն ու ծաղիկները իրմէ ըլլան: Աշտանակին քովերէն վեց ճիւղեր ելլեն, երեք ճիւղ մէկ կողմէն ու երեք ճիւղ միւս կողմէն: Մէկ ճիւղին վրայ նշածն երեք սկահակ ըլլայ՝ գնդակով ու ծաղիկով, եւ միւս ճիւղին վրայ նշածն երեք սկահակ՝ գնդակով ու ծաղիկով: Աշտանակէն ելած ճիւղերը այսպէս ըլլան: Ու անոր բունին վրայ չորս նշածն սկահակ ըլլայ՝ գնդակով ու ծաղիկով: Ու աշտանակէն ելած վեց ճիւղերէն իւրաքանչիւր երկուական ճիւղերուն տակ իրենցմէ մէկմէկ գնդակ ըլլան, ու այսպէս՝ վեց ճիւղերուն համար: Այս գնդակներն ու ճիւղերը իրմէ ըլլան, ամէնքը մէկ կտորէ, մաքուր կոածոյ ոսկիէ: Եւ եօթը ճրագարաններ շինես ու զնես աշտանակին վրայ, այնպէս որ վառուած ժամանակ առջեւէն լոյս տան: Ու անոր ունեւորները եւ բազմակալներն ու նեցուկները զուտ ոսկիէ շինես: Մէկ տաղանդ մաքուր ոսկիով պիտի շինուի ան իր բոլոր այս գործիքներով: Նայէ՛ որ լերան վրայ քեզ ցուցուած օրինակին համաձայն շինես զանոնք» (Ելք ԻԵ. 31-40, ԼԷ. 17-24):

Այս հոյակապ աշտանակը կամ աւելի ճիշդ՝ ճրագակալը կրնանք նկարագրել հետեւեալ կերպով: Անիկա զետեղուած էր խորիսխի մը վրայ որ՝ հրէական աւանդութեան համաձայն՝ երեք ոտքերու վրայ կը կենար: Այս խորիսխը ուղղաբերձ բուն մը ունէր, որուն երկու կողմերէն երեքական զուգահեռ ճիւղեր կ'արձակուէին: Այս վեց ճիւղերը ներքեւի կողմէն կորացած էին

հովահարի նման եւ մէջտեղի բունին հաւասար բարձրութիւն ունէին: Բունը եւ ճիւղերը ուրոյն զարդեր ունէին ու ամէնքը ամբողջութիւն մը կը ձևացնէին աշտանակին հետ: Վեց ճիւղերը ունէին երեքական սկահակ ու միջին բունը ունէր չորս սկահակ, որոնք նշինի ծաղիկի ձևն ունէին: Կային նաեւ կոկոններ եւ ծաղիկներ, որոնց զետեղուած տեղին մասին մեկնիչները համաձայն չեն իրարու: Յայտնի է սակայն թէ ամէն մէկ ճիւղի վրայ կար մէկ կոկոն եւ մէկ ծաղիկ:

Ամէնքը ճախարակուած մաքուր ոսկիէ շինուած էին՝ Յուդայի ցեղէն Բեսելիէլ ճարտարապետի ձեռքով (Ելք ԼԱ. 2, ԼԷ. 1, 17): Գործածուած ոսկիին ծանրութիւնն էր մէկ տաղանդ, այսինքն 42 քիլոյ: Աշտանակը՝ ըստ ռաբբիներու՝ ունէր 1 մէդր 57 սնդմ. բարձրութիւն եւ 1 մէդր 5 սնդմ. լայնութիւն:

2. — ԵՕԲՆԱՍՏԵՂՆԵԱՆ ԱՇՏԱՆԱԿԻՆ ԳՈՐԾԱԾՈՒՅԻՆԸ.

Այս շքեղ աշտանակը կը կրէր զուտ ոսկիէ եօթը շարժական ճրագարաններ (Ելք ԼԵ. 14), որոնց մէջ մաքուր ձէթ կը վառուէր (Ելք ԻԵ. 20) Ժրայն գիշերները (Ելք ԻԷ. 21): Ծրագարանները կը վառէին ամէն երեկոյ (Բ. Մնաց. Է. 11): Յովսեպոս կը գրէ թէ ցերեկները կը վառէին միայն երեք ճրագարան (Հնիս. Գ. Գիրք Է. 3):

Եօթնաստեղնեան աշտանակը՝ ինչպէս Վկայութեան Խորանին նոյնպէս յետոյ Տաճարին մէջ՝ զրուած էր Սրբութեան մէջ այն վարագոյրին առջև որ կը ծածկէր Սրբութիւն Սրբոցը, հարաւային միջնորմին կողմը, այսինքն ձախակողմը՝ վարագոյրը դիտուած ատեն (Ելք ԻԶ. 35):

3. — ՍՈՂՈՄՈՆԻ ՏԱՃԱՐԻՆ ԵՎ ԱՇՏԱՆԱԿՆԵՐԸ.

Եօթնաստեղնեան աշտանակէն զատ Սողոմոնի Տաճարին մէջ զրուեցան նաեւ ուրիշ տասը աշտանակներ Սրբութիւն Սրբոցին առջև՝ հինգը աջ եւ հինգը ձախ կողմը (Գ. Թագ. Է. 49, Բ. Մնաց. Գ. 7): Ասոնք շինուեցան Տիւրոսի Քիրամ վարպետին ձեռքով՝ մովսիսական աշտանակին ձեւին

համաձայն (Բ. Մնաց. Դ. 20), բայց հաւանական է, որ առաջին աշտանակին նուիրական հանգամանքը ունենային անոնք: Նաբուգոդոնոսորը երբ գրաւեց Երուսաղէմը՝ ամէն այս առարկաները փոխադրեց Բաբելոն (Երեմ. ԾԲ. 19):

4. — Զոռաբաբելի Տանարին եւ Հերովդէսի Տանարին ոսկի աւսանակը.

Մէկ աշտանակ միայն կար երկրորդ Տանարին ու Հերովդէսի Տանարին մէջ: Այդ աշտանակը Սուրբոյ Անտիոքոս Դ. Թագաւորին ձեռքով վերցուելէ ու խորտակուելէ յետոյ (Ա. Մակ. Ա. 23)՝ վերստին շինուեցաւ Յուդայ Մակարէի ձեռամբ (Ա. Մակ. Դ. 49) ու գործածութեան զբոսեցաւ Մեծն Հերովդէսի վերակերտած Տանարին մէջ: Ըստ Թաւմուսի՝ Սուրբ Քաղաքի կործանումէն զրեթէ քառասուն տարի առաջ, այսինքն Յիսուսի քարոզութեան եւ մահուան տարիներուն, Եօթնաստեղնեան աշտանակի միջին ճրագը մարեցաւ ինքնին, ինչ որ գուշակութիւն մը համարուեցաւ Տանարի կործանումին: Երուսաղէմի Տիտոսէ զրաւուելէն յետոյ Եօթնաստեղնեան աշտանակը տարուեցաւ Հռոմ:

5. — Եօթնաստեղնեան աւսանակի պակերներն ու Բանդակները.

Եօթնաստեղնեան աշտանակը ցայսօր կ'երևի Հռոմի մէջ, Կոդոսէոնի մօտիկ, Տիտոսի յաղթական կամարի հարթաքանդակներէն մէկուն վրայ, որուն ամբողջութիւնը թէև ճշգրտօրէն համաձայն է Սուրբ Դիւքի նկարագրածին, սակայն քանի մը քմանդկոր մանրամասնութիւններ կան հոն, ինչպէս՝ խորիստին վրայ քանդակուած մտացածին կենդանիներու դէմքեր, ինչ որ զբոսովին հակառակ է Մովսէսի Օրէնքին ու հրէական սովորութիւններուն:

Նախեւառաջ Վեսպասիանոսի ձեռքով Աշտանակը զրուեցաւ Խաղաղութեան տանարին մէջ: Միլիտոսի կամուրջի պարտութենէն յետոյ Մաքսենտինոս Տիրեր գետը նետել տուաւ զայն, ուրկէ ետքէն հանեց Կոսնանդ: Հռոմի զրաւման ժամանակ (455) տարուեցաւ Կարթագինէ, յետոյ՝ Կ.

Պոլիս: Եօթնաստեղնեան զրկեց զայն Երուսաղէմ, ուր կորսուեցաւ անոր հետքը: Հաւանական է որ Պարսից Խոսրով Բ. Թագաւորը զայն ալ աւարած ըլլայ Երուսաղէմի տիրած ժամանակ (614):

Եօթնաստեղնեան աշտանակը ներկայացուած է յաճախ հին սինտիկներու (ինչպէս Կափառնաումի ու Տիրերիայի) պատերուն վրայ, նաեւ հրէական լապտերներու եւ Պաղեստինի Հրէից գերեզմաններու վրայ ու հռոմէական շրջանին՝ Իտալիոյ գերեզմանատանց մէջ:

6. — Եօթնաստեղնեան աւսանակը իբրեւ խորհրդանշան.

Ըստ Յովսէպոսի՝ անոր եօթը ճիւղերը կը խորհրդանշեն հրէական եօթնակի սըրբութիւնը: Ուրիշներ, ինչպէս Փիլոն, թէև անճահօրէն, Եօթնաստեղնեան աշտանակին մէջ կը տեսնեն եօթը մոլորակներու խորհրդանշանը: Լաւագոյն է, սակայն, ըսել՝ թէ անիկա իր եօթը ճիւղերով, որ եօթը նուիրական թիւը կը խորհրդանշէր, ու իր ճոխութեամբ շքեղ առարկայ մըն էր՝ արժանի մշտապէս գտնուելու Աստուծոյ Տաճարին մէջ:

Հայացուց՝ Մ. Ե. Ն.

ԽՈՐՀՈՒՐԴ ԵՒ ԽՍՍԳ

Միութիւնը նպաստուր է մտանկութիւն. ու մտանկութիւնը պայմանով է միայն որ մարդ կարող է պարզել խորհրդի եւ կամի գործիքն մը:

*

Թո՛ղ մարդ ազնիւ ըլլայ, քո՛ղ բարի եւ նպաստաւստ ըլլայ, քո՛ղ անդադար աշխատեմքով որ աղար ու օգտաւար է: Թո՛ղ մեզի համար ըլլայ անիկա պակեր մը աւստուծութիւններուն, որոնց նախագագումն ունիմք:

*

Տիեզերքի ամենեւնի գեղեցիկ առարկան, կ'ըսէ իմաստասէր մը, համարակորցին դիմ մարտնչող պարկեշտ մարդն է. կայ սակայն անիկի գեղեցիկագոյնը, զայն միխրարող պարկեշտ մարդն է այն:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ

ԱՍՏԵՂԱՆԱԻ

Պիսի խզուի ֆեզմէ ինծի ձրգուած շղրան
Ո՛չ բէ կեանքին մէջ ալ մահուան մեծ հրաժեշտով,
Պիսի բացուի նոր հայելի մը երկնաթով,
Ու մենք սիրոյ պիտի անցնինք լուսե՛ղ համբան...

Բայց անկասկած ո՛չ դուն ինձմէ եւ ո՛չ ալ ես
Քու հոգիէդ մասնիկ մը շող պիտի պահեմ. —
Այս կեանքին մէջ գուցէ միայն ըստեւրդ եմ,
Ու մահն ոչինչ պիտի փանդէ բաժնելով մեզ...

Նոյն այս աղբիւրն իր վրնիս երգն արծաթահունչ
Պիսի ընէ՛ մեր մեկնումին դեռ լըսելի.
Մեր անիւնէն ի՛նչ նոր կեանքեր պիտի առնեն շունչ...

Ես ֆու սրէդ բրդիսած էի, դուն՝ իմ սրէս...
Քեզմէ ինծի շղթայ մը նոր պիտի ձրգուի.
Աստղանա՛ւ այս երկին շուրջ, յաւերժապէս ...:

ԱՐՄԷՆ ԵՐԿԱԹ

ԻՄԱՍՏՈՒԹԻՒՆ ԱԼԵՂԵՐ

Տրկարութեան մեղքերու, տարակոյսիս, երկիւղիս,
Ձիղերու՝ ցո՛ւնց, աչքերու արցո՛ւնք բերող յոյզերու,
Կուզեմ որ արդ յաջորդէ հայատնութիւնը ներուս:

Իմաստութիւնն ալեհեր թող պահ մը զիս համբուրէ...
Տառապանքիս շրնորհէ թող տառապանքն՝ դեղքափ...
Սորվի՛մ, ով կեանք, չընկղմած՝ մութ ջուրերու մէջ անափ,
Թէ ցաւիս դէմ՝ ուրիշին ցաւն հոգեհա՛ց կը բուրէ:

Սորվիմ ըլլալ վիշտերու հետ առանձին ու անձայն,
Մերժե՛լ ըստին արցունքին, չըվսահի՛լ բառերուն...
Նայածքներու մէջ ժպտուն եւ կամ խոժոռ՝ տեսնել նո՛յն
Անձէն բրդիսած ու անձին դարձող գորո՛վն ետական:

Տրուի ինծի թող կեանքին ուղիներէն՝ բարձրալիզ
Անցնիլ հանդա՛րս վեհութեամբ, ցաւի՛ս անգամ ժպտելէն. ..
Իմ հողմակոծ հոգիիս ըլլալ հեզմանք ապաւէն...:

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ

ՆՊԱՏԱԿ ԵՒ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆ

«Որդեա՛կք իմ սիրելիք, իմի գումարեցէք զամենայն կարողութիւնս ժողովրդեան մերոյ ի շինութիւն և ի բարգաւաճումն դպրոցաց, աստուածահաճոյ հաստատութեանց, մայրենի լեզուի, ի ծագումն գրականութեան և ի պայծառութիւն եկեղեցւոյ. զի սոքա են առհաւատ չեայք և ապացոյցք գիտակցական միութեան և պահպանութեան Ազգիս՝ ի մէջ հեռաւոր և աշխտե ժողովրդեան»:

Հայրապետական Կոնգակ. 12 նոյ. 1933

«Բարոյական, կրօնք և եկեղեցի, ազգերուն ներքին կեանքը սնուցանող ամենէն ազնիւ այս սրբութիւնները վտանգի մէջ են. ատ՛ր է որ պէտք է հանդուրժէ Ազգին խղճմտանքը: Պէտք է երեւան զան սոյոյք և իրական արժանիքի տէր անձինք, որոնց քիւր վստահ եմք քի անհունապէս աւելի ստուար է, կազմակերպելու համար քուն ազգային ինքնապահպանութեան գործը»:

(ՍԻՈՆ ամսաքերք)

Ազգին երկու բարձրագոյն հոգեւոր հեղինակութիւնները, Վեհափառ Հայրապետը և Երեսօղմի պատրիարքութիւնը, իր պաշտօնաթերթով, Ազգին ապագային հանդէպ իրենց լուսաւոր գիտակցութեան մէջ, ցնցուած և մտահոգ Հայ ժողովրդին սա՛ խառնակ ու ահաւոր վիճակէն, իրենց պատգամները կ'ուղարկեն սփիւռքի բովանդակ հայութեան, և կը յանձնեն աւոր մտադիւր ուշադրութեան վտանգ մը՝ որ բոլոր ահաւորութեամբ կը սպառնայ մեր գոյութեան, ու կուտան ծրագիր մը, նպատակ մը. Հայ եկեղեցի ու Հայ դպրոց և պէտքը կազմակերպելու՝ պահելու համար այդ սրբութիւնները որոնցմով միայն հնարաւոր պիտի ըլլայ ապահովել այդ ցնցուած գոյութիւնը:

Ամէն խորհող մարդ գիտէ որ խօսքերը ուժ չեն կրնար ունենալ երբեք, մինչև որ անոնք գործի եւ կեանքի չվերածուին: Միա՛կ գործ մը, կեանքի միա՛կ շարժում մը, հազար խօսքերէ աւելի կ'որոժէ: Խօս-

քերը ըսուած են, պատգամները արձակուած՝ ամենէն աւագ բարձունքներէն. մարդարեւական տեսիլքի մը յայտնութեան բուն ու խուճապի թափով: Պէ՛տք է որ բնին դործը զայ, պէ՛տք է զայ անյապաղ և անվարան, կեանքը ստեղծելու համար:

Մեր մէջ ամենէն նախանձաւոր հաւատացեալէն սկսելով՝ մինչև ամենէն սկիւտիկը իր ողջմտութեան մէջ, կ'ընդունի որ անոնք, եկեղեցին ու դպրոցը, կրօնքն ու բարոյականը և անխաղախ գիտութիւնը, ժողովուրդներու կեանքին մէջ և անոնց առողջ գոյութեան համար, անխուսափելի անհրաժեշտութիւններ են. և սովայն այս անհրաժեշտութիւններն են որ վտանգի մը մէջ են հիմա, վատուծ և անհաստատ մեր ժողովուրդին մէջ:

Նպատակին կամ ծրագրին հանդէպ ո՛չ մէկ վարանք և տարակուսանք մեր մէջ. բայց զանոնք հետեղականօրէն եւ անկաշկանդ իրականացնելու և կեանքի վերածելու ուժն է որ կը պակսի մեզի. կազմակերպութիւնն է որ գոյութիւն չունի, և եղածն ալ թոյլ է և անհամապատասխան՝ ներկայի պահանջին և վտանգի ահաւորութեան: Պէտք կայ եկեղեցիին համար կազմակերպուելու և իր ուխտադրեալ բանակը ունենալու:

Մեր մէջ կան համազգային կազմակերպութիւններ, քաղաքական և բարեսիրական. ասոնք անշուշտ պէտքի մը ծնունդն են, որոնց համար ոչ ոք կրնայ առարկել, և որոնք իրենց ընտրած ուղիքիծով կը ջանան իրականացնել ինչ որ կը խորհին ժողովուրդի բարւոյն համար: Բայց ասոնց քով և ասոնցմէ վե՛ր պակաս մը կայ, ո՛յն է Հայ Առաքելական եկեղեցիի եւ Հայ դպրոցի շուրջ. անոնց գոյութիւնը ապահովելու, զանոնք զօրացնելու և առողջ ու կենդանի ուժերու վերածելու նուիրուած ազգային ներքին կազմակերպութեան մը պակասը, Հայ եկեղեցիին հովանոյն տակ:

Ամէնուն ծանօթ իրողութիւն մըն է որ վերև տկնարկուած կազմակերպութիւններէ դուրս՝ կայ ստուարագոյն թիւ մը հայ մարդերու, ազգային խորարմատ կոճղին բունը, մեծագոյն զանգուածը, որուն ընտրողէն կը խօսին ազգային գոյութեան տարտամ մտահոգութիւնն ու մտածումը. որուն կը պակսի սակայն իտեալին պայ-

ծառ գիտակցութիւնը որով կը մնայ անշարժ ու թմրած, իր շուրջը շինուած ամենէն աշխարհակ շարժումներուն գիմաց- և որուն գլխուն վրայէն կ'անցնին մեր կեանքը յուզող բոլոր փոթորիկները և զայն խեղճելու պէս կը նետեն ասդին անդին, անգիտակ ու միամիտ, փշրելու համար ժայռերու դէմ: Այս վանդուածն է ահա որ պէտք է բերուի գիտակցութեանը իր սեփական գոյութեան և առողջ կենսունակութեան: Այս վանդուածը պէտք է կազմակերպել և լուսաւորել զայն իր վտանգաւոր վարանումներուն ու մոլորանքներուն մէջ:

Ասոյք է որ Հայ Եկեղեցին ինքնին կազմակերպութիւն մըն է, դարաւոր կազմակերպութիւն մը, որ իր արդիւնաւորութեան չափը տուած է պատմութեան ընթացքին և Ազգին ապահոված է արժիք մը որ անոր փառքը և պատիւը կը կազմէ: Բայց ժամանակները կը փոխուին, նոր պահանջներ երևան կուգան, գործելու նոր կերպեր գոյութիւն կ'առնեն, միւս կողմէն, նոյն ժամանակը, գաղափարներու և մտածումներու նորութիւնները կը թմրեցնեն ու կը մեռցնեն ամենէն կենսունակ կազմակերպութիւնները որ կը քնանան անընդհատօրէն քաղով ժամանակի ընթացքին դէմ: Այս պայմաններուն մէջ, գերազանց անհրաժեշտութիւն մըն է նոր կեանք ներարկել այդ հինցած ու թմրած կազմակերպութիւններու մէջ, եթէ չենք ուղիւ որ մեռնին անոնք յուսահատօրէն, թէև ամենէն աւելի փորձուած ու գնահատուած արդիւնաւորութիւնները եղած ըլլան ազգի մը կեանքին մէջ:

«Արդ» մեծագոյն իրաւամբ կը պատգամէ. «բարոյական, կրօնք ու եկեղեցի, ազգերուն ներքին կեանքը սնուցանող ամենէն ազնիւ այս սրբութիւնները վտանգի մէջ են, ատո՛ր է որ պէտք չէ հանդուրժէ Ազգին խղճմտանքը»: Այո, պէտք չէ հանդուրժէ Ազգին խղճմտանքը, բայց պէտք է գտնել այդ ազգը, պէտք է լուսաւորել այդ խղճմտանքը, արդարեւ գեղեցիկ ու գնահատելի՛ դործ, — պէտք է լծուիլ այդ աշխատանքին:

Ափիւքի մէջ Հայ ժողովուրդի համար ձուլումի վտանգ կայ, հայը կը հեռանայ իր եկեղեցիէն և ազգէն, կ'արհամարհէ հայ գիրը և գրականութիւնը, օտարնե-

րու հետ ամուսնութիւնները կը յաճախեն օրէ օր. Հայ Եկեղեցիի ամենէն հաւատարիմ զաւակները, թշուառութիւններու տուայտանքին չկրնալով տոկալ՝ ուրիշ փառանքներ կը փորձուին մտնել, Ազգին և եկեղեցիին հետ իրենց ունեցած դարաւոր կապերը տակաւ թուլցնելով, մերթ ամենէն անհշտ ու փուճ պատրուակներով. հայ ժողովուրդը օրէ օր կը վարժուի հեռու մնալ իր մայրենի եկեղեցիէն, իր հոգեկան ախորժակի և հաւատքի զգացումին շինումովը. եկեղեցին կը դառնայ տեսակ մը հանդիսավայր ուր մարդիկ կը սիրեն մտնել միայն տօնական հանդիսաւորութիւններու առիթով, կարծես աշխարհիկ վայելքի մը գոհացումը գտնելու համար. կրօնքին հոգին կը մեռնի և պարագայ մը կը շինուի ամենէն մաքուր հոգիներուն մէջ. դեռ աւելի տհաւորը կայ, իբր թէ ազատախոհ մտաւորականութիւն մը, իր հանկերուն մէջ բռնած խաբուածներու մեծ բազմութիւն մը և ամենէն աւելի թարմ ու ընկալուչ տարիքը, մարդկային հոգիի յաւիտեական արժէքներու և սկզբունքներու դէմ կոխ յայտարարած՝ կը խաթարէ և կը թունաւորէ և զսնոնք կը տանի չարիքի ու մեղքի ճամբաներուն մէջ. խիղճը և Աստուածը սպաննելով անոնց թարմ հոգիներուն ներքը: Այս չարիքներու և վտանգներու մէջ. ի՞նչպէս կրնանք սպասել որ եկեղեցին պահէ իր ոյժն ու հմայքը ժողովուրդին վրայ: Կարելի՞ է մտածել որ Հայ Եկեղեցին, իր հոգեւոր իշխանութիւնը, հաւատացեալներու բազմութիւնը անտարբեր դիտողներ հանդիսանան այս տխուր ու վտանգաւոր երևոյթին առջև: Կարելի չպիտի ըլլայ արդեօք գտնել այս ժողովուրդին մէջ գէթ ինչ արդարներ որ անոր ծոցին մէջ շինուած կործանումը արգիլելու ոյժը ունենային: Ես կը հաւատամ թէ կան այդ հինգ արդարները և աւելին, հազարներ: Պէտք է իրարու մօտ բերել զանոնք, իրենց սրբութիւններուն և իրենց ի՛սկ փրկութեան համար: Այսօր աշխարհի և ազգերու բարոյական ու կրօնական ընդհանուր անկումին մէջ, եթէ կայ միութեամբական կողմ մը, սա՛ է որ եկեղեցիները աւելի կենսունակ են, բարի սերմը աւելի կենդանի և աւելի առողջ է, Աստուծոյ թաղաւորութեան յոյսը մեռած չէ երբեք հոգիներուն խորը:

Պէտք է ուրեմն, եկեղեցիով և եկեղեցիին ներսը՝ սկսիլ կաղամակերպական աշխատանքի մը, ժողովուրդին տանիլ իր սրբութիւններու գիտակցութիւնը, հոգիները տաքցնել անմահ ճշմարտութիւններու կրակով, և կաղմել «Հայ եկեղեցիի ուխտեալ զաւակներու միութիւնը»։ ամէն եկեղեցիի, ամենէն խոնարհ մատուռին շրջափակին մէջ, Պատրաստ հոգեօր ու բարոյական ուժ մը, իշխանութիւն մը, ինչպէս է Հայ եկեղեցին, որուն ձեռքերուն մէջ է մարդկային կեանքի ամենէն խորհրդաւոր պահերու սրբացումը, ծնունդի, ամուսնութեան, մահուան խորհուրդներու սրբազործումը։ իշխանութիւն մը որուն է ընտանիքներու բարոյական ու հոգեօր հոգածութիւնը և մանուկներու դաստիարակութիւնը, ասիկա անխորտակելի ուժ մըն է, և պէտք է ան ազգին կեանքին մէջ առաջին գիծին վրայ դաշ, և տայ իր հեղինակութեան և արդիւնաւորութեան լման չափը։

Միամիտ չեմ հաւատալու համար որ մեր գոյութեան սպառնացող չարիքը մէկ անգամէն և կարճ ժամանակի մէջ պիտի կրնանք վերցնել։ Զարիքները մէկ անգամէն չեն շինուիր, երկար ժամանակեայ հռչակով մը արդիւնքն են անոնք, և բնական է որ երկար ճիգերու և զոհողութիւններու պէտք պիտի ունենանք չարիքը իր արմատէն խափանելու համար։ Բայց ապարդիւն չպիտի մնան կոտորուած ճիգերն ու զոհողութիւնները և Աւետարանով գիտենք թէ միակ մեղաւորի մը փրկութիւնը մեծ արժէք ունի Աստուծոյ աչքին։

Պէտք է եկեղեցիին՝ որ է հաւատացեալ ժողովուրդը, և առաջադրուած նպատակին արդարութեան և օրինաւորութեան հաւատքը ունեցող բոլոր հայ մարդերը իրարու մօտ բերել հասարակաց այս աշխատանքին համար, պէտք է սորվին ծառայել Հայ եկեղեցիին լու Հայ դպրոցին, ուխտալուծը և առաքելալուծը պէտք է ըլլան անոնք փրկելու համար հայ սրբութիւնները, ծառայելու և զոհելու նուիրումով այդ նպատակին համար իրենց կարելի բոլոր միջոցներով, հոգեւորականը և աշխարհականը մէկ բանակի մէջ, նոյն և միակ նպատակի համար։

Այս կաղամակերպութիւնը մեծագոյն

օրհնութիւնը պիտի ըլլայ նախ՝ իր անգամներուն համար, որովհետեւ նպատակ մը պիտի դրուի անոնց գործունէութեան առջև, զո՛ւտ հոգեկան ու բարոյական նպատակ մը, որոնք իրենց աշխատանքով ու զոհողութեամբ խմոր մը պիտի կաղմեն խմորելու համար մեծ զանգուածը, բարիին գործակից ընելու համար զայն։ Նպատակ մը դնենք ժողովուրդին առջև լարելու համար անոր ուժերը և խանդավառելու համար զայն։ Այդ կաղամակերպութիւնը՝ երկրորդ, պիտի ունենայ դեռ շատ մը գեղեցիկ արդիւնքներ, պիտի պահէ իր հոգիին մէջ Ազգին սրբութիւններու և ամենէն բարեբար աւանդութիւններու հանդէպ իր հաւատքը, որ ժամանակի ընթացքին իրենց պիտի կրնան քաշել ամենէն թմրած ու պաղած հոգիները։

Ո՞վ պիտի ստեղծէ այս շարժումն ու կաղամակերպութիւնը. բնականաբար այս հարցումին պատասխան մը գտնելու համար, մեր ակնկալութիւնները կ'երթան հայ հոգեւորականութեան և անոր ամենէն բարձրներկայացուցիչներուն, որոնց խօսքը պատգամ է և անվիմադրելի շարժիչ ուժ մը, փրկութեան ճամբաներուն մէջ։ Ինչե՛ր կրնայինք սպասել այդ կաղամակերպութենէն. եկեղեցիին պիտի սնուցանէր ու բարձրացնէր իր հոգեւոր կոչումի սրբութեան վրայ, կրօնքին ու բարոյականին պիտի տար իր վայել դիրքը հայ կեանքին մէջ, պիտի խափանէր դասուլքութիւնները ու ժխտական ծայրայեղութիւնները, միջոցներ պիտի գտնէր խեղալը տարածելու ժողովուրդի լայն խաւերուն մէջ, կրօնաբարոյական հրատարակութիւններով և տետրակներով, պիտի ունենար կենդանի խօսքի իր գործիչները, եկեղեցական ու աշխարհական. եկեղեցիին պիտի ընդարձակէր բովանդակելու համար տունները, հասարակաց սրահները, թատրոնները և ամէն կարգի հաւաքավայրերը, պիտի տաքցնէր պաղածները, պիտի կենդանացնէր թմրած հաւատքները, սիրով իրարու պիտի զօգէր հասարակաց ծնողքին, եկեղեցիին, բոլոր զաւակները անխտիր, պիտի խորտակէր ամենէն յամառ գիմադրութիւնները, և կաղամակերպութիւնն, ինք իսկ, իր կենդանի օրինակով, պիտի ըլլար բեկո մը որուն պիտի դառնային բարեկամ-

ցողութեան մագնիսացած բոլոր ասեղները:

Մեր ժողովուրդի բնագոյային ողջմտութեան լսելիքին չեն խօսիր այնքան քաղաքականութիւնը, ընկերային անվստահելի վարդապետութիւնները, և անիկա, իր մեծ զանգուածին մէջ, անհաղորդ կը մնայ այդ կարգի կազմակերպութիւններու, և սակայն կը տարուի անոնց կենսունակ և յոգնիլ չգիտցող արտայայտութիւններէն, կը հրապուրուի անոնց տեսական և յամառ ճիշդութիւնը, և իրեն ներքին համոզումներուն հակառակ, համակրութիւններ կը շինէ անոնց հանդէպ, պարզապէս տալիս և գործելու խարկանքը տալու համար իրեն. և ամէնքս գիտենք թէ մեր մէջ ոմանք որչափ վարպետ են ժողովուրդի ամենէն ընտանի սէրերն ու զգացումները շահագործելու ի նպաստ իրենց տեսակէտներուն: Պէտք է ուժի այդ հոսանքը դարձնել բուն իսկ իր օրինաւոր հունին, Հայ եկեղեցիին ու զըպրօցին. որոնք, հակառակ ամէն բանի, կը մնան ժողովուրդը իրենց քաջող ամենէն մեծ սէրերը:

Գործի ուրեմն, եկեղեցականն ու աշխարհականը, հայ կիւնը և հայ մայրը, մեծն ու պղտիկը, փրկելու համար բարոյականը, կրօնքն ու եկեղեցին: Գործը որչափ զբոսաւոր, նոյնքան զեղեցիկ և փրկարար է իր հետեանքներով. Ամէն հայ եկեղեցի պէտք է ունենայ իր ուխտագնաց մասնաճիւղը, ամէնքը նուիրուած միեւնոյն նպատակին, որոնց ամբողջութիւնը պիտի կազմէ «Հայ եկեղեցիի զաւակներու միութիւն»ը: Ասիկա պիտի ունենայ տարեկան իր թեմական և ընդհանուր համագումարները, որոնք պիտի գան ճշդել, երեւան եկած պարագաներու թելադրութեան տակ, գործունէութեան տեղական և ընդհանուր գիծեր և ուղղութիւններ: Կազմակերպական խանդավառութիւնը պիտի աճեցնէ զոհողութիւնները և նպաստները. և պիտի աւելցնէ կատարուած գործին և ձեռք բերուած արդիւնքին հմայքն ու գեղեցկութիւնը: Եւ Ազգը բովանդակ, սփռուքի մէջ, պիտի ունենայ մտածող գրուի մը և մարմին մը, աղբիւր ու ժեղ և կորովի գործունէութեան մը:

Փորձենք ու չպիտի զղջանք:

Գ. ՄԽԱԼԵԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՌԱՎԵՆՆԱՅԻ ԵԿԶԱՐԲՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԻՍԱՀԱԿ ՀԱՅԿԱԶՆ

Կիւրեղեան Բրօֆ. Լեւոն՝ Վիրգիլեան ծառ խորագրով երկու յօդուածներ գրած է 1932 Հոկտ. և Նոյ. Թ. 10-11 և Դեկտ. Թ. 12 Բազմալիկային մէջ, Վիրգիլիոսի մասին տալով շահեկան տեղեկութիւններ եւ այդ առթիւ մէջբերելով հայագիտական ծանօթութիւններ. կը յիշատակէ ի մէջ այլոց, Ռավեննայի եկղարքութիւնը և անոր եկղարքներէն Նշանաւոր Հայկազն Իսահակը, որուն տապանադիրն ամբողջութեամբ կուտայ թարգմանելով զայն յունարէնէ. Աղլարսթ թերթն ալ 12 և 13 Յունուար 1934, Հրպէս ստորագրութեամբ երկու յօդուածներ կը հրատարակէ «Ծառտաւապետ Փրօֆէսորը» մակագրութեամբ, զբախտելով Վիրգիլեան երկնագրաւեանը անուամբ գիրքը. հայագիտական պատմական ծանօթութեանց հետ կը յիշէ Հայկազն Իսահակը արտագրելով նաեւ անոր տապանագրին թարգմանութիւնը, և այս առթիւ գնահատական տողերով Բրօֆ. Կիւրեղեանի գործին զբաղան ու հայագիտական արժէքը կը բացատրէ:

Մենք ալ կը ձայնակցինք Հրպետի այս տողերուն եւ առիթէն օգտուելով կը փափաքինք Ռավեննայի եկղարքութեան մասին պատմական տեղեկութիւններ տալ եւ Իսահակ Հայկազնի վերաբերութեամբ տըրուած հարեւանցի ծանօթութիւնները ընդլայնել, ճանչցնել ինքնութիւնը եւ անոր եկղարքութեան օրով պատահած կտրեւոր դէպքերը յիշատակել, ու յօդուածիս վերջը կցել անոր փառաւոր շիրմին արձանագրութեան թարգմանութիւնը:

Ռավեննայի եկղարքութիւնը պաշտօնական անունն է Իտալիոյ ա'յն մասին որ Կ. Պոլսոյ կայսերաց հպատակութեան տակ կը մնար Զ. դարու կէսէն մինչեւ Բ. դար: Այս ստացութեանց քաղաքային եւ զինուորական գլուխն էր եկղարքը, որ կը նշատէր Ռավեննայի մէջ: Քաղաքին շրջակայ երկիրը արդի Վենետիկի հարաւային սահմանէն մինչեւ Ռիմինի մօտ՝ Պենտէպոլիտէն սկսելով՝ ուղղակի իր վարչութեան տակ

էր և կը կազմէր Եկզարքութեան սահմանը: Միւս գաւառները կը կառավարուէին զուքսերու և զինառնական դասաւորներու միջոցաւ, տիրապետներ զոր ընդհանրապէս, բայց ո՛չ միշտ, կը կրէին միևնոյն անձնաւորը: Բայց որովհետեւ ամէնքն ալ ենթակայ էին այս իշխանութեան՝ կը վերաբերէին Ռափեննայի Եկզարքութեան: Այս տիրակալութեանց սահմանները կը զանազանէին, համաձայն բազմաթիւութեանց կայսերական իշխանութեան՝ Լոմպարտացիներու հետ իր երկար պայքարներու ժամանակ: Սիկիլիա կը կազմէր բաժանեալ կառավարութիւն մը: Գորսիքս և Սարաենիա կը վերաբերէին Ափրիկէի Եկզարքութեան: Իտալական գաւառին Եկզարքութեան վերացուիլը յառաջ եկած էր կայսրերուն կողմէն Լոմպարտական արշաւանքներուն պատճառաւ՝ որ սկսան 568ին, ինչպէս նաև իրենց ներգաղթը: Լոմպարտացիները Իտալիոյ մէջ բացին անկիւն մը: Անոր հիմը Վենետիկի մէջ էր, և սուր ծայրը կը հասնէր Տիրեր: Յաղթութեան շատ կանոն օրերէն տարածուեցան դէպի հարաւ և հաստատուեցան արդի Նաբոլիի թագաւորութեան Spoletum և Beneventumի զբոսութեանց մէջ: Այս կերպով անոնք Իտալիոյ կայսերական կամ Բիւզանդական ըստացութեանց մէջ մտան. ներքին կողմերը պահելով իրենց իշխանութեան տակ, իսկ ծովեզրերը թողնով կայսերական իշխանութեանց: Այս պատկերը, ստկայն, երկու լուրջ բացառութեանց ենթակայ է: Երբ Լոմպարտացիները տարածուեցան՝ ծովերզրքի շատ մը տեղերու ստացութեանց մէջ մտան: Այնպէս որ կայսերական հոգերուն զօտին կը տարածուէր Ադրիականի Ռիմինիէն մինչև Տիրերի բերանը, պարփակելով Բերուժիոյ և Հոովմի դքսութիւնները, և որ կը ծառայէր միացնել Ռափեննայի ամբողջական հոգերը Նաբոլիի զբոսութեան հետ. և Լոմպարտական տիրապետութիւնը երկուքի կը բաժնէր. հիւսիսի թագաւորութիւնը և Spoletumի ու Beneventumի հարաւային դքսութիւնները: Արդի խուզարկութեանց համաձայն, Եկզարքութեան կազմակերպութիւնը կատարուած է Մօրիկ կայսեր ժամանակ (582-602), երբ կայսերական կառավարութիւնը պէտք տեսաւ կատարելու նոր և երկար

պայքար մը: Զ. դարուն վերջերը Եկզարքութիւնը կը պարփակէր Իսթրիան, Վենետիկի ծովային մասը իբր անջատ ներքին կողմերէն՝ որ Բալիոյ Լոմպարտական թագաւորներուն տակ կը գտնուէին, բուն Եկզարքութիւնը կամ Apennines արեւելեան կողմի վրայ Ռափեննայի հոգերը, որոնց վրայ կ'անհնար Գալապրիա, Պենտէպոլիս, Ռիմինի ծովեզրքէն, Անգոնա ներքին կողմերու լեռներով, Հոովմի դքսութիւնը, Նաբոլիի ծովեզրքը, արդի Գալապրիան և Լիկուրիա:

Լոմպարտական շարունակական յարձակումներու հետեւանքով 640ին Լիկուրեան ծովեզրքները կ'ենթարկուին Լոմպարտական իշխանութեանց և կը զազրին կայսերական ստացուածք ըլլալէ: Մէկ դար յետոյ Եկզարքութիւնը մեծապէս կը փոքրանայ, որչափ որ կայսերական պաշտօնակալները կը ջանան ծածկել իրողութիւնը՝ պահելով և փոխանցելով ունեւները երբ ստացութեան իրականութիւնը կորսուած էր: 740ին Եկզարքութիւնը կը բովանդակէր Իսթրիան, Վենետիկը, Ֆէրրարա, Ռափեննա, Պենտէպոլիս, Բերուզիա, Հոովմ, Նաբոլիի ծովեզրքը, «Իտալիոյ գաւառին» այս մասերը որ Յուստինիանոսի կողմէն գրաւուեցան, զբեթէ ամէնքն ալ կորսուած էին, ամենէն վերջն ալ 750ին Ռափեննա գրաւուած էր ապստամբութեամբը պապին՝ որ բաժնուեցաւ կայսրութեանէն պատկերամարտներու բարեկարգութեան պատրուակին տակ: Կարողութեան Բերէնի միջամտութիւնը՝ զոր պապերը հրաւիրեցին պաշտպանելու և նմանապէս արեւելեան կայսերաց դէմ, Եկզարքութեան վերականգնումը անկարելի կը դարձնէ: Ան կ'անհրեւութեանայ, և կայսերական ստացութեանց փոքր մասերը Նաբոլիի և Գալապրիոյ կողմերը, կ'անցնին Սիկիլիոյ «պատրիկին» իշխանութեան տակ, և երբ Սիկիլիան արարներէն կը գրաւուի Ժ. դարուն, անոնք կը միացունին Գալապրիոյ և Լանկոպարտիոյ: Իսթրիան կը կցուի Գոթմադիոյ:

Եկզարքութիւնը իր ներքին պատմութեամբ ենթակայ եղած է այն ազդեցութեանց որ, ինչպէս ամէն տեղ, կեդրոնական և արեւմտեան Եւրոպիոյ մէջ, վերջապէս՝ առաջնորդեցին միապետութեան ըստարաժանումին և աւատականութեան

հաստատութեան: Բայլ առ քայլ, եւ Կ. Պոլսի կայսերաց ջանքերուն հակառակ, կայսերական մեծ պաշտօնականները հողատէրեր զարձան, հողի սեպհականատէրերը — ազգակից կամ ընկերներ նոյն պաշտօնականներուն — կայսերական վարչութեան մէջ մտան. մինչ Լոմպարտացիներու գէմ կայսերական հողերու պաշտպանութեան համար հարկ անհրաժեշտ էր կազմել տեղական զինուորական զուեղեր որ առաջին առթիւ պիտի միանային կայսերական բանակներուն. բայց անոնք աստիճանաբար անկախութիւն ձեռք բերին: Այս զինեալ մարդերը կը կազմէին *exercitus romane militie*, որոնք նախակարապետներն էին մինչին զարու խտալական քաղաքներու զինեալ ազատ քաղաքացիներուն: Եկզարքութեան միւս քաղաքները կազմակերպեցան միւսնոյն կաղապարով: — Diehl այն կարծիքէն է թէ *exercitus*ները կազմուած են հին սեպհականատէրներէն, կամ հողատէրերէն եւ ազատ քաղաքացիներէն, որ աւելի նուազ աստիճան ունէին քան ծերակուտականները: Մեծ հողատէրերը որ զարձան աւանդական լորտեր, և փոքր ազատորակները անկախ ազնուականներ եղան, կայսերական վարչութիւնը կտրատեցին, և պատրաստեցին ճանապարհը Եկզարքութեան վերջնական քայլքայման: (*Տե՛ս The Encyclopaedia Britannica*, vol. 21, ԺԳ. Տպ. էջ 927):

Իսահակ Հայկազն. — Ռափնենայի հայ եկզարք՝ Հայկազն Իսահակի ինքնութիւնը ցարդ չէ ճշդուած. Բիւզանդական պատմութեան մէջ, իբր հայ, յայտնի դէմք մը, և կարող զօրավար ու ճարտար վարիչ մը եղած է, 617էն սկսելով 18 տարի Ռափնենայի Եկզարքութեան կարեւոր պաշտօնը կատարելով: Lebeau իր *Histoire au Bas-Empire* գործին մէջ ունի կարեւոր տեղեկութիւններ Հայկազն Իսահակի Եկզարքութեան մասին. նոյն գործին մէջ Saint-Martin հայագէտը, արեւելեան պատմիչներուն համաձայն, ամբողջական ուղղութիւններ կատարած է կարեւոր յաւելումներով. նոյն հայագէտն է որ ծանօթագրած է թէ (Հատ. ԺԱ. էջ 19), «Իսահակ կամ Սահակ անձնաւորութիւնը ծանօթ է իր շիրմին վրայ գրուած տապանագրով որ տակաւին կը քնայ Ռափնենայի St. Vital եկեղեցիին մէջ: Այս շիրմը կանգնած է իր կիներ Շու-

շան: Անկէ յայտնի կ'ըլլայ թէ «ան հայ մ'է և աղետական զարմէ», «Հայաստանի գեղեցիկ զարդն էր»: Այս արձանագրութիւնը աւելին կ'ըսէ թէ՝ ան զաշնակից էր թողաւորաց, այսինքն անտարակոյս «Հերակլի և անոր արքայազուն որդւոց հետ»: Այս արձանագրութեամբ զարձեալ կը հասկնաք թէ ան 18 տարի Եկզարք եղաւ: Արձանագրութիւնը տաղաշափեալ է, որ Արեւելեան գործերուն մէջ ծանօթ չէ: Ան կը վերաբերէր Կամսարական նախարարութեան, որուն մասին առիթ պիտի ունենանք յաճախ խօսելու: Կամսարական նախարարութիւնը Արշակունիի ցեղին ճիւղերէն մին է: Հայադէտին այս տողերը կատարելագէտ կը պատկերացնեն Հայկազն Իսահակի ինքնութիւնը՝ ըստ վերլուծման անոր տապանագրին:

Իսահակ Հայկազնի մասին գրած է նաև Լ. Յ. Ազգեր (Բազմալիկ, 1 Յունուար, 1910, Թ. 4, էջ 145-152), «Ներսէս և Սահակ իշխանապետք Իտալիոյ» խորագրով. մենք միայն Հայկազն Իսահակի մասին խօսք ունինք. Լ. Յ. Ազգեր Սահակի զամբարանին միջին կողը և երկու ծայրերը լուսանկարած ու գրած է իր յօդուածին մէջ. այս երկու լուսանկարներէն յայտնի կ'ըլլայ զամբարանին գեղեցկութիւնն ու ճարտար յորինուածքը. չէ գրուած տապանագրին արձանագրութեան կամ յունարէնը և կամ հայերէն թարգմանութիւնը: Լ. Յ. Ազգեր Իսահակ Հայկազնի կեանքէն կը յիշէ Ելիւթերիոսի և Մօրիկի զիւանապետին ընկճումը և անոր միջոցաւ ձեռք բերուած Իտալիոյ խաղաղութիւնը, և Լոմպարտացիներու հետ կնքուած համաձայնութեան դաշինքը: Ի վերջոյ կ'աւելցնէ թէ «տեղական աւանգուսթիւն մը ժողովրդեան մէջ զեռ կը շարունակէ կոշիլ զինքը սուրբ. բայց ինչ հիմամբ՝ անծանօթ է մեզ»:

St. Martin հայագէտը Իսահակ Հայկազնին Կամսարական նախարարութենէն սերիւ կը հասկնայ հայ եկզարքին տապանին արձանագրութեան իմաստէն. հայ պատմութեան մէջ չենք հանդիպած ո՛ր և է տեղեկութեան մը՝ անոր անձին կամ ինքնութեան վերաբերմամբ. բայց արդեօք հայոց աշխարհին մէջ հաստատուած սրբավայրերը չունի՞ն ո՛ր և է արձանագրութիւն մը որով կարելի ըլլար իրազեկ ըլլալու այդ ազնւազարմ Եկզարքին սերուղին և որ վաւե-

բացուած պիտի ըլլայ անոր շիրմին արձանագրութիւնը: Աչքի առջեւ ունեցանք Տօքթ. Հ. Սահակ Կոզեանի «Կամսարականները» վերնագրով պատմական ուսումնասիրութիւնը ուր (էջ 137) կը կարդանք Բագարանի եկեղեցիին արձանագրութեան ընդօրինակութիւնը. Բագարան կը գտնուէր Արշակունեաց գաւառին մէջ՝ Ախուրեան գետին վրայ, ճիշդ Կամսարականներուն կեդրոնը. նոյն արձանագրութիւնը ընդօրինակած են Մառ, Օրբելի և վերջապէս Աքրոյիզովսկի (Հայկ. Ճար. Ա. 33). զժրագրաբար արձանագրութիւնը «շափաղանց փճացած», թերի և խառնաշփոթ և եկեղեցին գօտեծել պատած է». այդ վիճակով կ'ընդօրինակենք հոս.

Արեւմտեան կողմ. «երեսուն եւ չորսորդ անի Խորսովայ արայի»... կը հիմնարկէ եկեղեցին Բոս, և անոր մահէն ետք Աննա ամուսինը կ'աւարտէ զայն՝

Արեւելեան կողմ. «... Ի Մարծպանութեան փարագիրոցի հայոց Ասպէսի Յառուղեան Տերութեան Վանանայ ի հոգաբարձութեան...»

Հիւսիսային կողմ. «Յրկան որդոյն և սերկայ կամսարականի Աշանուշայ Գրիգորի Վանանայոցոյ դստի Աննա, և որդեակի Գուսնի Հրանտ և Տիարանոյ Դժխոյ Սահակի Ռանասի Շուշան յիշեցի ած և ողորմեցի: Յայտնի է թէ Բագարան՝ եկեղեցիին շինուած ժամանակ պարսկական տիրապետութեան տակ էր. այդ պատճառաւ կը յիշուի Խոսրով. արձանագրութեանս խառնաշփոթ և թերի վիճակին համար չէ կարելի շատ ճշգրտման ընել՝ եւ լեզուական սխալներն ալ աւելի կը բարդացնեն արձանագրութեանս լուծումը. բայց արձանագրութեանս մէջ բան մը որ շատ որոշ է՝ Հայկազն Սահակի և անոր կնոջ Շուշանի անուններն են, որ՝ իբր կամսարականներ, արձանագրուած են. Հ. Կոզեան կը գրէ (էջ 139) «Գալուստ Տէր Մկրտիչեան արձանագրութեանս մէջ յիշուած Սահակը, փետայն Աննայի և ամուսին Շուշանայ, կամսարական կը համարին»: Դարձեալ (էջ 144) «արդեօք ասոնց կարգէն էր Բագարանի Սահակ Դեռահասը, զոր Գալուստ Տէր Մկրտիչեան կամսարական համարեցաւ: Պատմական աղբիւրները բացարձակապէս լուռ են զժրագրաբար»: Հ. Կոզեան՝ հանգուցեալ բաղմամբ քանա-

սէր և հայագէտ Միսրան Գալուստ Տէր Մկրտիչեանի վերի բացատրութիւնները կը նկատէ «հանճարեղ և նթագրութիւն մը», բայց, կ'ըսէ, «չի լուսարոնէր տանուտիրութեան հարցը». այո, չի լուսարանէր կամսարականաց նոյն թուականի տանուտիրութեան հարցը, բայց, կը կարծեմ թէ՛ լիովին կը բացատրէ Հայկազն Սահակի կամսարական ըլլալը: Բագարանի արձանագրութիւնը թէ և խառնաշփոթ, թերի և սխալաշատ, բայց անոր վերջին անուններով Սահակ և կինը Շուշան՝ շատ մեկին կերպով կը հասկնուին:

Բագարանի եկեղեցիին շինութենէն յետոյ է որ Հերակլ կը տիրապետէ այս կողմերուն և 629ին, Բիւզանդիոն՝ խաղաղութեամբ իր տէրութիւնը կը տարածէր մինչեւ 591ի սահմանագիծը: Եւ զարձեալ նոյն եկեղեցիին շինութենէն վերջն է որ հաւանաբար Հայկազն Սահակ և կինը Շուշան կը մտնեն Բիւզանդական կայսրութեան ծառայութեան մէջ և յաղթական Հերակլ կայսեր զնահանանքովը, Սահակ կ'ընտրուի Ռափենայի եկեղեցի և այդ պաշտօնը 18 տարիներ կը վարէ մեծ կտորութեամբ և կայսեր ու անոր որդւոց սէրն ու համակրանքը կը վայելէ, և անոր մահուանէն յետոյ իշխանապարմ կինը Շուշան՝ անոր ոսկորտիքը ամփոփել կուտայ Ռափենայի St. Vital եկեղեցիին մէջ՝ գերեզմանին վրայ կանգնել տալով գեղաքանդակ շիրմ մը իմաստալից տաղաչափեալ արձանագրութեամբ մը, որուն Բրօք. Լ. Կիրեղեանի կատարած հետեւեալ թարգմանութիւնը մեծ հաճոյքով կը գնենք ստորեւ. «Հոս կը հանգչի այն որ արի զօրաւոր

հանդիսացաւ

Անիսանց պաշտպանելով Հոռովմն ու Արեւմոսքը
Խաղաղասէր իշխաններով սանձելուք արի
Իսահակ արքաներու մարտակից
Վասնզի հայ էր ևս, ազնուական զարմ:
Երբ փառքի մեջ մեռաւ ան, իր կողակիցն
Իմաստուն Շուշան, ողջախոն աստակի մ՝

հանգոյն

Անդապար կը հեծիր, զրկուած իր այրեն,
Այր՝ որ քրտնախաւսակ փառք շանցաւ
Արեւելքի և Արեւմոսքի մեջ,

Ձի պէտէ կըսէ Արեւելեան և Արեւմեան

քանակին»:

ՄԿՐՏԻԶ ԵՊՍ. ԱՂԱԻՆՈՒՆԻ

ԵՐԱԺԵՏԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՀԱՅ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Յօդուածիս հեղինակն է բարձր դարգացեալ տէր ազնիւ Բալենուհի մը, Տիկին Պրոնիալովա Քէօրրիւլեան, Լրվոյ քաղաքէն, որուն հայրը, Յովսէփ Վոթսիկ, գօյճի տնօրէն եղած է նոյն քաղաքին մէջ, և, իրրեւ լեհական մատենագրութեան պատմարան, հրատարակած է զրականութեան բաղմաթիւ դասագիրքեր. իսկ մեծ հայրը՝ Ժան Քրիսթիանաքի՝ լիւզանդագէտ բանասէր, որ հրատարակած է Ս. Յովնան Ոսկերեքանի գործերուն բոլորական թարգմանութիւնը: Տիկինը համալսարանական ընթացք աւարտած է Լրվոյի մէջ, և 1917 ին, ներկայացուցած ըլլալով երաժշտական աւարտահաւ մը, ստացած է «Վարդապետ Փլյիստօֆայութեան» տիտղոսը: Յետոյ, նշանակուած է առաջին օգնական ուսուցչապետի՝ Լրվոյի համալսարանի երաժշտարանական ճեմարանին մէջ: Անցեալ տարի, հրաւիրուած է գերմաներէն լեզուով երաժշտարանական բանաստեղծութիւններ կատարել Քրազովիոյ համալսարանին մէջ, որ իր այդպիսի հաստատութիւն. հնագոյնն է Բոլոնիոյ մէջ, 1364 ին հաստատուած ըլլալով: Հասանական է որ ի մօտոյ հանրային կրթութեան նախարարութենէն ստանայ արտօնութիւն երաժշտական վերձանիչի և արտասանէ իր ուսուցչական առաջին ճառը Քրազովիոյ համալսարանին մէջ: Իր գլխաւոր գործերը աղերս ունին Շօրէնի երաժշտութեան և լեհ և օտար երաժշտութեան ֆոլքլորին հետ: Հրատարակած է տասնէ աւելի երաժշտարանական ուսումնասիրութիւններ, բոլորեւն, գերմաներէն և ֆրանսերէն լեզուներով, որոնք են. երաժշական ուրուագիծ. Շօրէնի մելոսականը. Ուսումնասիրութիւն, Քենցաւսթիւն, Ուրուագիծ. Նկատարութիւն Շօրէնի ոմին սաւերեան վրայ. Շօրէնի մելոսիկն մէջ ժողովրդական երգին սաւերեր. Յովնան Ֆիլիք, երգանոց պարային կցողներու. Ժան Պարիս քր Լիւլլի մէկ աշակետք. Չեւի խնդիրներ ումանքի երաժշտութեան մէջ. Լեհ ժողովրդական երաժշտութիւնը. Հայկական երաժշտութիւնը. Թուրքական երաժշտութիւնը: Ասոցմէ զատ, հրատարակած է նաեւ բաղմաթիւ յօդուածներ Հայոց և մանաւանդ Լեհահայոց պատմութեան և մշակոյթին վրայ, ինչպէս նաեւ Լեհահայոց համառօտ պատմութիւն մը, զոր կը պատանք թէ պատմա պիտի ունենանք ի մօտոյ հրատարակելու «Սիոն»ի մէջ: Ա. Չօլանեանի «Անահիտ»ը ցարդ հրատարակած է իր յօդուածներէն՝ «Ֆրէսէրիք Շօրէն»ը և Լրվոյի մէջ 1932 ին տեղի ունեցած «Հայկական Պատմական Ցուցահանդէս»ը:

Տիկին Պրոնիալովա 1929 ին ամուսնացած է հայազգի Պ. Կարապետ Քէօրրիւլեանի հետ, որ 1907 էն ի վեր Լրվոյ կը գտնուի Թուրքիոյ մէջ իր երկրորդական ուսումը կատարել վերջ անիկա կատարելագործած է զայն Լրվոյի բաղմարուեստեան վարժարանին մէջ, և այժմ լատինական «lectors» տիտղոսով հարաւորապէս է Լրվոյի քաղաքապետութեան: Անցեալ տարի անուանուած է ուսուցիչ հայերէն լեզուի՝ Լրվոյի համալսարանի փլյիստօֆայական կանստէն: Երկինք օրհնած է այս ամուսնութիւնը, երկու տարի առաջ Քէօրրիւլեան ամուսին պարգեւելով աղջնակ մը, Անահիտ-Աննիկ-Մարիամ, լեհահայ անցեալի յիշատակներէն կարձեւ ընծիւղուած սիրուն ծաղիկ մը, որ անոյ ըրերանքն է իր գիտուն ծնողքին:

Ներկայ ուսումնասիրութիւնը, որ անցեալ տարի հրատարակուած է Լրվոյի Kwartalnik Masyesny հանդէսին մէջ, տիկինը ձեռն է իր ամուսնային, իր առհաւատչեայ անշուշտ ազնուական այն զգացման, որով ալ իր կեանքի շնորհապալի ընկերոջ անձին մէջ տնէնացած է սիրելի անոր ցեղն ինքնին, ճակատագրի բաղում կողմերով հանգուշատիւյ թերեւ իրենին, որ, բարեբաստիկ արդարեւ, ի վերջոյ գտաւ իր նախկին երջանկութեան ճամբան, մինչ միւսը, օրէ օր աւելի վատախտորակ կարձեւ, առ խարխափ կը տաղտապի մշակոյց ու քարքարուտ անցքերու մօայլին մէջ: Չմոռանք յիշել թէ աղետասիրտ տիկնոջ իր ամուսնոյն անձին և անոր աղգին նկատմամբ տածած քերմ սիրոյն ուրիշ մէկ ապացոյցն է այն իրողութիւնը՝ որով կարձ Ժամանակի մէջ այնքան դնահատելի յաղորդութեամբ ստորած է հայերէնը, իր այս յօդուածը «Սիոն»ի համար ինքնին այնպէս լեհերէնէ հայերէնի վերածելու չափ կանոնաւոր, և այս՝ առանց գրեթէ օգնութեան իր ամուսնոյն — Աննիլը չենք նկատել հուսկ ուրեմն յայտնել թէ մեր այս հրատարակածը հաղիւ մէկ երրորդն է ամբողջ իր ուսումնասիրութեան, որուն մէջ մեծագոյն տեղ տրուած էր մեծատաղանդ կոմիտաս վարդապետի կենսագրութեան և գործին, որ, իրրեւ բացարձակ նորութիւն մը լեհ գերաւեստագէտներուն համար, քնահանաբար մեծապէս պիտի շահագրգռէր զիրենք:

Հայաստան առաջիններէն մին եղաւ այն երկիրներէն՝ որոնք Քրիստոնէութեան ազդեցութեան ենթարկուեցան: Նոր թրւականի 39 տարին, առաքելներէն իրեն աւետարանուած Քրիստոսի հաւատքը Դ. դարուն սկիզբները վերջնապէս ընդունա-

ուեցաւ ամբողջ ազգէն, շնորհիւ Գրիգոր Լուսաւորչին: Յաջորդ դարուն պատմութիւնը կ'արձանագրէ զիւսը հայերէն այրուրենքին, որ մինչև այսօր կը գործածուի եկեղեցական պաշտամունքին և զրականութեան մէջ: Հայերէն գիրքը 414

տարիին գտան Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ: Գիրերու գիւտէն քիչ յետոյ, հայերէնի թարգմանուեցաւ Աստուածաշունչը, յունական և ասորական բնագիրներուն համաձայն: Այս թարգմանութիւնը իր կատարելութեան համար թարգմանութիւններուն թագուհին կոչուած է: Հետզհետէ յօրինուեցան և զրի առունեցան նոյնպէս եկեղեցական մատենաներ և երգեր, մանաւանդ դարձեղներ կամ շրջերգներ (rondeau) և շարականներ:

Ինչպէս յայտնի է, Հայ եկեղեցին ունի իր ուրոյն պաշտամունքը, զոր կը զօրծածին նաև հայ-հոռմէականները: Այդ պաշտամունքին երգերուն հաւաքումը շարական կը կոչուին: Ամենէն հին շարականը հաւանաբար Ե. դարէն է, սակայն ամենագեղեցիկ ձևագիր շարականոցները ԺԲ. ԺԴ. և ԺԵ. դարէն են (*): Երաժշտութեան պատմաբաններուն, ինչպէս նաև Եւրոպայի հրնագէտներուն յայտնի է որ այս շարականները հայկական նկուռներու, այսինքն խաղերու նշանագրութիւնները պահած են: Եւրոպայի պատմական ուսումնասիրութիւնները, որոնք միջին դարու եկեղեցական և մանաւանդ արեւելեան երաժշտութեամբ կը զբաղին, այս հայկական նկուռներու մասին ծանօթութիւն մը կամ քանի մը տեղեկութեաններ միայն արձանագրելով կը բաւականանան: Այնպէս որ մինչև ցարդ հայկական նկուռները ամբողջապէս չեն ճանչցուած, և այս պատճառաւ հայկական եկեղեցական երաժշտութեան ուսումնասիրութիւններն ալ քիչ են շատ և չեն կրնար սեպուիլ իսկական երաժշտական ուսումնասիրութիւններ (**):

(*) Macler F., La Musique en Arménie. Paris 1917.

(**) Երաժշտական բառարաններէն եւ հանրագիտարաններէն գտաւ, որ կը գտնենք հայկական երաժշտութեան վերաբերեալ նկատողութիւններ, հետեւեալ ուսումնասիրութիւններն են, ժամանակագրական կարգով, որոնք նուիրուած են հայկական երաժշտութեան մանաւանդ եկեղեցական Տիւղին եւ հայ նկուռներուն: Willoteau J., Description de l'Égypte etc. Paris 1809. Petermann A. Ueber die Musik der Armenier. Leipzig 1850 (Zeitschrift der deutsch morgenlandischen gesellschaft). Fétis J. F., Histoire générale de la musique. Paris 1869 - 1876. Lussy M., Histoire de la notation musicale. Paris 1882. Fleischer O. Neumenstudien, Berlin 1895, 1897, 1904, Dechevrens A., Etudes de science musicale. Paris

Հայ եկեղեցական երաժշտութեան քնննութեան համար անտարակոյս օգտակար կրնայ ըլլալ ուսումնասիրութիւն մը Լեհաստանի Հայոց այժմեան սովորութիւններուն, աւանդութիւններուն և երաժշտական վերջամասնութեանց վրայ: Լեհահայերը եօթը դարէ աւելի է որ կը զբաւնուին մեր հանրապետութեան հարաւային արեւելեան կողմերը և այսօր բոլորովին իւրացուած ըլլալով հանդերձ Լեհ ազգէն, իրենց եկեղեցական տարբեր արարողութիւնները պահած են: Թէպէտ ԺԷ. դարուն հոռմէական եկեղեցիին հետ կատարուած միացումի ազդեցութեան տակ մօտեցած են հոռմէական պատարագին, և եկեղեցական երաժշտութեան մէջ ալ ազդուած են լատինական եկեղեցիէն, և սա-

1898, Kevorkian Komitas, Die armenische Kirchenmusik. Samelbande der Internationalen Musikgesellschaft I., 1899 - 1900. — Das Interpunctionssystem der armenier, նոյնտեղ. Aubry P., Le rythme tonique dans la poésie liturgique, Paris 1903. — քանի մը ուսումնասիրութիւններ հրատարակուած են «Tribune de st. Gervais» VII-IX. Paris 1902-1903. Tiersot J., Notes d'éthnographie musicale. Paris 1905. Thibaut J., Etude de musique orientale, Mercure Musical 1909, Paris. Wagner P. Einführung in die gregorianischen Melodien II: Neumenkunde. Leipzig 1912. Wolf J., Handbuch der notationshimde. Leipzig 1913. Lach R., Studien zur Entnchlungs-geschichte der ornamentalen Melopoeie. Leipzig 1913. Macler F., La musique en Arménie. Paris 1917. Wellesz E., Die armenische Messe und ihre Musik (Jahrbuch Peters 1920.) Leipzig 1921. — Byzantinische Musik. Breslau 1927. — յօդուածներ «Zeitschrift für Musikwissenschaft» Leipzig, II (1919 - 1920) XI (1928 - 1929), XII (1929 - 1930). Gastoué A., l'Arménie et son art traditionnel. Paris 1929 (Revue de Musicologie, no, 31), եւ մի շատ տեսութիւններ եւս passim ուրիշ ուսումնասիրութիւններու եւ յօդուածներու մէջ: Ursprung O., Katholische Kirchenmusik (E. Büchen: Handbuch der Musikwissenschaft, 1931, 1932). — Վիլենական Միսիթարեաններուն հայերէն գրութիւններէն պէտք է արժանապրել հայ «Hymnarium», հրատարակութիւն 1, Giurekian, որուն մէջ կը գտնուի հայկական խաղերուն ցուցակը: Նոյն հեղինակին ուսումնասիրութիւնը հայկական խաղերուն վրայ «Յագրագէտ» ամսագրին մէջ, Վենետիկ 1903. հայ եկեղեցիի պատարագի երգերը հրատարակեց Bianchini P., Les chants liturgiques de l'Église arménienne. Venise 1877 եւ Jegmalian (Ekmalian) M., Les chants de la sainte liturgie, Leipzig 1896. — «Comité des Amis du R. P. Komitas» վերջերս պատրաստեց կոմիտաս վարդապետին հայ պատարագը (Paris, 15 Rue Jean Goujon).

կայն առանց դժուարութեան կրնանք հաստատել որ լեհական Հայոց եկեղեցւոյն երգամատենները (թէ՛ Լըվովի մայր եկեղեցիինը և թէ՛ հանրապետութեանս երեք հարաւային արեւելեան նահանգներու հայկական ժողովրդական եկեղեցիներունը) պահած են մի քանի առանձնաշատկութիւններ, որոնցմով անոնք կը զանազանուին հոովմէական պատարագին երգերէն: Այս տարբերութիւններուն քննութիւնը զըմուար է շատ, քանի որ մի միայն անոնց հիմակուան կերպը արձանագրելով լուծուած չըլլար հարցը. այլ պէտք է գննել այն զանազան պարագաները, որոնք առանց ազդեցութեան չեն մնացած անշուշտ այսօրուան պատարագի երգերուն ձևացումին մէջ: Բաւական լինի յիշել հոս այս ազդեցութիւններուն միմիայն ամենէն իսկական կէտերը: 1) Նախնական աւանդութիւնները, որոնք հայրենիքէն Լեհաստան բերուեցան. 2) Էջմիածնի, իբր Մայր Աթոռ, հակազդեցութիւնը լեհահայոց վրայ՝ անոնց հոովմէական եկեղեցիին միանալէն առաջ. 3) Լատինական եկեղեցւոյ ազդեցութիւնը լեհական միջավայրին մէջ. 4) Հոովմի անմիջական հակազդեցութիւնը միացումէն յետոյ, և վերջապէս 5) ազդեցութիւնը Միթրարեան Ուխտին, որոնք իբր Բենետիկեան, իրենց կրօնական կանոններուն պահանջներուն համաձայն, վիճենական և վենետիկեան վանքերուն մէջ ստեղծեցին հայ գրականութեան վառարաններ, որոնք նոյնպէս լեհացի հայ հոովմէականներուն կեանքին վրայ ճառագայթեցին: Հաւանական է որ ապագային անկարելի չըլլայ ինձ, աւելի յաջող պայմաններու մէջ, աւարտել հայ եկեղեցական երաժշտութեան մասին իմ սկսած ուսումնասիրութիւններս: Բայց այսօր դեռ վաղահաս կը նկատեմ անոնց ոչ միայն հրատարակութիւնը, այլ նոյն իսկ անոնց մասին նախաձեռնութիւն մը հաղորդելը:

Եւրոպական ուսումնասիրութեանց մէջ հայկական աշխարհիկ երաժշտութեան ծանօթութիւնը եկեղեցականէն աւելի նուազ է: Ընդել պարտիմ թէ մեր խօսքը հոս միմիայն ժողովրդական երաժշտութեան մասին է, քանի որ հայ արուեստագիտական երաժշտութիւնը եւրոպականին բաղդատմամբ տակաւին շատ գեղատի է, եւրոպական ու-

սումնասիրութիւններէն, որոնք ժողովրդային երաժշտութիւններու նուիրուած են, F. Maclerի "La Musique en Arménie", J. Tiersotի "Notes d'éthnographie Musicale", և զատ կրնանք արձանագրել զուցէ միմիայն J. Tiersotի "La chanson populaire (Encyclopédie de la musique et Dictionnaire du Conservatoire, II-e partie, 5-e vol. Paris 1930) և A. Gastouéի վերոյիշեալ յօդուածը "L'Arménie et son art traditionnel..." Եւ սակայն մեզի մատչելի հայ ժողովրդական երաժշտութիւններուն հրատարակութիւնները այն տպաւորութիւնը կ'ընեն մեր վրայ թէ անտարակոյս արդար պիտի ըլլար որ եւրոպացի ուսումնականներ քիչ մը աւելի հետաքրքրուէին անոնցմով: Հայ եկեղեցական և ժողովրդական երաժշտութեանց եղանակներուն տարբերութիւնը շատ որոշ կերպով մեր ուշադրութեան կը յանձնարարեն բազմաթիւ կրամօֆօնի բլաքները (Pathé, Columbia, His Masters Voice), որոնք կատարուած են առաջնակարգ հայ մենեղողներէ և խմբագրողներէ:

Վերի հակիրճ ցուցակը, որ նշանակուած են հայկական երաժշտութեան վերաբերեալ եւրոպական գրականութեան ամենակարեւոր ուսումնասիրութիւնները, կ'ապացուցանեն թէ ասոնց մէջ առաջին տեղը Ֆրանսայի կը պատկանի: Հայաստան որ չուտով ընտելացաւ քրիստոնէական կրթութեան, նոյնպէս չուտով ազդուեցաւ նաև Ֆրանսական քաղաքակրթութեան, բիւզանդականէն յետոյ, որ իր զարուստ այնքան գերակշիռ էր անշուշտ այդ տեսակէտով, Իսլամութեան մէջ, թէ՛ անցեալին և թէ՛ հիմա դեռ կը ներկայացնէ թէ՛ Բրիտանիայի և թէ՛ քաղաքակրթութեան տեսակէտով ամենէն արդիւնաւատ գործունէութիւնը:

Յաջորդ դարերուն, Ֆրանսա բազմաթիւ հայ գաղթականներու ապաստանարան ընծայեց, և այժմ, համաշխարհային պատերազմէն յետոյ, Բարիկ և Մարսիլիա, հայ գաղթականութեան ամենամեծ կեդրոնները, կ'զած են հայ գրականութեան և արուեստի կեդրոններ: Զարմանալի չէ ուրեմն որ այս պարագաներուն մէջ հայ երաժշտութիւնը արձագանգ գտած ըլլայ Ֆրանսական ուսումնասիրութիւններուն մէջ:

Ֆրանսայէն զատ՝ Լեհաստան երկրորդ

հերոսական երկիրն է, ուր Հայերը շատոնց բնակաւորուած են: Ստուգիւ հայ գաղթականութիւնը հոս բարեյօժար ընդունելութիւն մը գտաւ, և անոնց սերունդները ամենահաւատարիմ գաւախները եղան իրենց նոր հայրենիքին՝ որուն նիւթական և մտաւորական զեղեցիկ յառաջացման առատօրէն մասնակցեցան: Այս եղելութիւնը գերազանցօրէն ըմբռնուած է լեհական պատմութեան մէջ: Այնպէս որ գրեթէ անհասկնալի կը մնայ թէ, մինչ այնքան մեծ շահագրգռութիւն ցոյց տրուած է լեհական ուսումնասիրութեանց մէջ լեհահայոց տնտեսական, կրօնական, քաղաքական և տրուեստագիտական դերին մասին, ինչո՞ւ համար լեհացւոց իրենց ազգային երաժշտութեան պատմութեան կամ հանրային երաժշտական պատմութեան մէջ ոչինչ ըսուած չէ հայոց կամ լեհահայոց մասին: Լեհական երաժշտութեան հնարումներուն, ինչպէս նաև ժողովրդական երաժշտութեան ստեղծումին մէջ հայոց ունեցած բաժինը ուսումնասիրութիւններու արժանի գործ է (*): Մինչև որ այս մասին գրածներս իրականանան, կը ցանկամ սա գրութիւնովս հետաքրքրել լեհական երաժշտագէտները հայոց ժողովրդական երաժշտութիւնով որուն հետքերը շատ հաւանական է որ մեր երկրին մէջ ալ կարենանք գտնել, վասնզի մինչև հիմա չը կորսուեցաւ Գուգրի գաւառաբարբառ լեզուն (dialecte), բաւականաչափ թաթար խօսքերով լի, որով այս լեհաստանցի հայերուն նախնիքները կը խօսէին: Ընդունելու չե՞նք միթէ որ հայոց նախնի ժողովրդական երաժշտութեան հետքերն ալ պահուած ըլլան այս կողմերը, մանաւանդ այսօր փճանալու վրայ եղող զանազան սովորութիւններուն մէջ, որոնք հոս կան

տակաւին եկեղեցական և ընտանեկան արարողութեանց մէջ:

Թէպէտև լեհահայուն ժողովրդական երաժշտութիւնը անոր մշակոյթին ամենահաստատ ձևն է, իրմէ բերանացի մեզի թողուած, բայց անոր ուսումնասիրութիւնը դժուար է շատ, կարելի է աւելի դժուար՝ քան լեհական հայկական եկեղեցական երաժշտութեան ուսումնասիրութիւնը, վասնզի պէտք է որ գրողը ուսումնասիրէ նախ հայկական հայրենական ժողովրդական երգը:

Ինչպէս ամէն ազգերու ժողովրդական երաժշտութիւնը, նոյնպէս հայկականն ալ, որ բերանացի աւանդութեամբ սերունդէ սերունդ փոխանցուած է, իր սկզբնաւորութեանը մէջ ծածկուած է անթափանցելի մութով: Անոր էութեան մասին կը տեղեկանանք այն պատմիչներէն, որոնք անոր վերաբերմամբ տեղեկութիւններ տուած են և կամ ապագայ սերունդին համար փրկած են բնագիրները ամենահին զիւցաղնական երգերուն: «Հայաստանի Հերոգոս» ըսուած և Բրիտոսոսի Ն. զարուես ապրող հայ պատմիչը, Մովսէս Սորենացի նշանակած է զիւցաղնական երգերու բեկորներ, որոնք ազգային զիւցաղներուն գործքերը կ'երգեն: Ան կը յիշէ նոյնպէս մի քանի ժողովրդական գործիքներ, որոնք, ինչպէս F. Macler կ'ենթադրէ, հաւանաբար կը կատարէին դաշնակուծի (ըլդմի) դերը՝ երգակցելով երգիչներուն: Այս ենթադրութիւնը կ'արդարանայ ոչ միայն այժմու հայկական ժողովրդական, այլ նոյնպէս արեւելեան երաժշտութեան կատարումով:

Հայ ժողովրդական երաժշտութիւնը ունէր իր հազմահազմները, թափառական երաժիշտները և բանաստեղծները, որոնք աշուղ կը կոչուէին: Անոնք հայկական երաժշտութեան աւանդական ոգին պահելով հանդերձ, Հայաստանի քաղաքական անկայուն ժամանակներուն, իրենց երգերը կը յարմարեցնէին արաբ, պարսիկ, թուրք, քրիտ, եւայլն երկիրներու թագաւորներուն մտահաճութեանց: Պատմիչները կը յիշատակեն զանոնք ԺԲ. դարէն. թէև ԺԹ. դարուն սկսան պահսիլ, այսու հանդերձ մինչև ԺԹ. դարուն տակաւին զիմացած են: Հ. Ղ. Ալիշան որ աշուղներու ցուցակը կարգադրած է, անոնց ամենափայլուն բանաստեղծութեան և երաժշտութեան

(*) Հոս միայն կը նշմարեմ որ մեր հայրենասիրական մէլոտիին «Z dymem porarow» («Հըղեմի մուխերուն հետ») հեղինակը, Յովսէփ Ներսիսովիչը, ծագումով հայազգի էր. նոյնպէս Կարոլոս վարդապետ Անդոնիէվիչ, հեղինակ մի շատ ժողովրդային եկեղեցական երգերու, հայազգի էր: Ֆրէտէրիք Ծօփէնի աշակերտ, Կարոլոս Միքուլի, որուն տապանագիրը կը գտնուի Լըվովի հայոց մայր եկեղեցիին մէջ. նոյնպէս մօլդավահայ էր: Ան եղաւ Լեհաստանի ազգային երաժշտագետ վարպետին ամենախանդավառ տարփողիչը եւ տպագրեց անոր ամբողջ գործերը:

թուականը ԺԹ. դարուն կը վերադրէ(*):

Կովկասի մէջ անցեալ դարուն տակաւին կը գտնուէին բաւական թիւով աշուղներ, որոնց ազդեցութիւնը աչքի կը դարնէ տեղւոյն արուեստագիտական հնարողութեան մէջ: Անոնցմէ իւրր առաջնակարգ աշուղ պէտք է լինէր նուագաշարգար Նիկողոս Տիգրանեանը, որ մի քանի հայկական, քրտական, պարսկական և տաճկական հագներգութիւններ ինչպէս նաև ժողովրդական պարեր գաշնակի համար փոխադրեց: Բայց F. Maclerի կարծիքը սա է թէ այս երգերուն երբ եւրոպական ներդաշնակութիւն տրուի, անոնց արեւելեան եղանակը կը կորսուի և կամ մեծապէս կը փոխուի:

Հայկական եկեղեցական և ժողովրդական երաժշտութեան զարգացման աշխատող երաժշտներէն իւրր առաջնակարգ պէտք է լինէր Մակար Երևանցի և ԿարաՄուրզան: Առաջինը Րիմօքի-Քորասքովին աշակերտը եղաւ Բեդրոկրատի մէջ, և հայ պատարագը քառածայնի վերածեց — պահելով անոր մէջ յարմայն diatonique եղանակը պատարագի երգին(**): Երկրորդը եկեղեցական երաժշտութենէ դատ, կը զբաղէր նոյնպէս աշխարհիկ ժողովրդական երաժշտութեամբ, զոր կը կատարէր իր սեպհական խումբով: Զկարողացաւ դժբաղդաբար զգուշանալ եւրոպական ազդեցութենէն, այս պատճառաւ անոր ամենամեծ արժանիքն է գուցէ հայկական ժողովրդային երաժշտութեան բրօքականութիւնը աւելի հայրենիքի մէջ, քան թէ ուսումնասիրութեանց համար(***)։ Բայց հայկական ազգային երաժշտութեան վերահաստատման և վերածննդի համար՝ օտար ազդեցութիւններէ զտումին, առաքումին եւ կորուստէ փրկութեան, և ժողովրդական երաժշտութեան աւարտումին և արեւելեան եղանակներու համաձայն հրատարակութեան ազգասիրական, արուեստագիտական և ուսումնագիտական բուն մեծ և ահազին գործը կատարեց արտասովոր երաժշտագէտը, մեծ գիտունը և ջերմ ազգասէրը—Կոմիտաս Վարդապետ: Լոյով

ՊՐՈՆԻՍԼՈՎԱ ՔԷՕԲՐԻԻԼԵԱՆ

(*) Ալիշան Ղ. Յուշիկը հայրենեաց հայոց. Վենետիկ 1869: (**) Հրատարակութ. Breitkopf Hartel Leipzig 1896: (***) Հայկական ժողովրդական երաժշտութիւնները ճրագարարած են նոյնպէս Գ. Միրզան, Բ. Մելիքեան, Լ. Եղիազարեան, Մ. Պոյաճեան և այլն. (F. Macler l. c.):

ՁՈՒՂԱՅԻ ՊԱՏԱՐԱԳԸ

Հայկական հին պատարագը անոյց եկաւ ամենու՝ Ս. Թորոս պատմական մատեն մէջ, Ս. Թեոդորայի օգին օրը. ոչ միայն արձնէի Բարդէն Սարկաւազ յաշուած էր արուեստին զիտակցութեամբը սովորեցնել զայն ժառանգաւորներուն, այլ այն պատճառաւ նաեւ որ կարծես զաղափարական աւերնալիս մը կար եղանակին հայեցի վաղնջակաւորեան եւ հինաւորց գրչութեան արուեստին միջեւ փոքրիկ տարբար որմնամածկող բազմազան ձեւազոյններուն, որոնք շարժաւոր դասաւորուած էին կողմ կողմի կանգնած ապակափեղի մեծ դարաններուն մէջ: Արուեստին ինքնաստիճաններուն մէջ էն յանկուցիչն է արգաւել սգիկ նոյնութիւնը արայայութեան բազմաձեւութեան մէջ: Երբ աղբիւրը նոյն է, անկէ բխած զգացումները, ի՞նչ ձեւերով ալ պատկերացունք՝ զիրար յիշեցնող զիմէր կ'ունենան անպատճառ իրենց արայայութեան մէջ: Զուգայի Պատարագը, զոր Հնդկաստան պատճառաւորող Զուգայեցի Բահաններէն լսելով ձայնագրած եւ ժեղ սպառութեամբ հրատարակած է Օր. Էմի Արգար, Կալկաթայի այդ ազնուագրմ եւ գիտուն Հայունին, առաջին պատկերացումը բերեալ պիտի լիջ մը խոր մեղէ արեւմեան հաշակով բաւական խանգարում մեջ այժմեան պատարագի եղանակներուն վարժողներուն: Եւ սակայն, ամենք որ փոքր ի շատէ եւ նոյն իսկ բնագրական հասկացողութիւն ունին ազգային եկեղեցական մեր հին եղանակներուն, պիտի տիրեն զայն անվրէպ: Անոր զմայցը՝ սահմանէ կարծես կարկաչող առաւակին, որ լուսնեակ զիւրի մոգէն անցած ասէն իր մէջ կը ցոլացնէ աստղերուն կայծկլսութիւնը եւ երկու ամբողջ վրայ քերել զեփիւռէ մը շարժող բուլիւրն ու փոքրիկ տակեր: Առաջին զգայութիւնը զոր կուսայ ան Բեդի, քրտութեան անվրէպ լուսնին մեծումն է, իրարեւան լոյսին խոհանգի, երբ կ'ուզեն, որ զգալ եւ խորհիլ կուսայ միանգամայն. կոցողութիւնը հոգեկան ներքին զոյգ այն վիճակներուն՝ արեւոյ ծնունդն է ինքնին աղօթքը: Հիմա կը հասկնամ մանաւանդ թէ զեղարուեստի ամենէն բարձր ներութիւններուն կիրք մեր Հնդկահայ բնաբանին ի՞նչպէս, հոգ, Կալկաթայ, Նագարթայ Ս. Յովնանէսի կամարներուն ներքեւ, ներամտփոխ հոգիացման սարսուռներով կ'ողելուրէր, երբ պատմական օրիորդին մարգար խումբը կ'երգէր այդ պատարագը: Հին արարեանն այն եղանակն է ան, որ կ'երգուէր Վաղարշապատի մէջ, զեւ Աւսարակեցի կարողութեան օրերուն, եւ, զոր ազգասէր Հայրապետին ձեռնադրած Բեզմազարեան Քաղէտս եպիսկոպոսի միջոցաւ Զուգա էր տարուած, անկէ, յետոյ, իր ձեռնասուններուն հետ տարուելու համար Հնդկաշխարհ: Անոր մէջ օտար իւր կայ ազգային զգացման զոգսիկ բազմութիւն, զոր հայ տիր մը ամենէն անկէ կ'ուսայ զգալ: Ինչու չէ որ մեր մեծ երաժիշտ-փիլիսոփայ, Կոմիտաս վրդ. զմահաւած էր զայն, եւ անոր խորին վրայ յորժամ՝ իր պատարագը:

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ԱՄԲՈՂՋ ԵՐԿԵՆ ԵՂԻՇԷ ՊԱՏՐԻԱՐԺ ԳՈՒՐԵԱՆԻ Բ. ՀԱՅՈՑ ՀԻՆ ԿՐՕՆԵՐ կամ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԻՆՑԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ (Դուրեան Մասենադարան Թիւ 3) երուսաղէմ Տպ. Սրբոց Յակոբեանց 1933. ուրժալ էջ Ժ + 160. Գլինք 2 շիլին կամ 10 ժ. ժւանք:

Երանաշնորհ Տ. Եղիշէ Պատրիարքի Հայկ. Դիցարանութիւնը իւր յետ մահու հրատարակութիւն ձօնացած է իւր արժանաւոր յաջորդին հմտալից գեղեցիկ յառաջաբանովը, ուր հանգամանօրէն կը խօսուի ինչ կրօններու կարգին հայկականին ունենալիք տեղւոյն, մէկուկէս զարէ ի վեր մեր մէջ հետզհետէ այս նիւթին շուրջ կատարուած ուսումնասիրութեանց և անոնց արժէքին, ինչպէս նաև Ֆոյլորը գլխաւոր աղբիւր ունենալով ինչ հաւատքին ուսումը մշակելու համար լուսահոգի հեղինակին ունեցած տեսութեան եւ սկզբունքին ու երկասիրութեան պատրաստութեան պարզաներու մասին:

Հեղինակը ամենէն առաջ կարեւոր համարած է նախաշաղկի գլուխի մը տակ՝ տալ կրօնին սահմանը, համախմբելով տասնեակ մը իմաստասէրներու կարծիքները: Ապա, հինգ հատուածներով առանձինն առանձինն ներկայացուցած է Ոգեպաշտութիւնը, Տոսեմականութիւնը Տարաւ, Մոզոութիւն կամ Կախարդութիւն, և Փէթիշապաշտութիւն, որոնք իբրեւ պատկերացում նախամարդոց հոգեբանութեան եւ հաւատալիքներուն, ըստ ինքեան ոչ միայն սուր հետաքրքրութեան տարակալ են, այլ առհասարակ հին կրօններու ծագման ակնադրիւր համարուած ըլլալով՝ շատ շահեկան են հայկ. դիցարանութիւնի նման մասնագիտական ձեռնարկի մը սկիզբը:

Յաջորդ գլուխը նուիրուած է կրօնից ծագման, զարգացման եւ եղանակաւորումներու ուսումնասիրութեան համար կազմուած խորհրդանշանական, Բանասիրական, Մարդաբանական, Պատմական եւ Համարաբանական հինգ գոյրոցներու ծանօթացման:

Վերոյիշեալ ընդհանուր գլխաւորութեան յետոյ է որ կը բացուի հայկականին բաժինը, ուր մատենագրական աղբիւրներու կարեւոր ցուցակէն ետք տրուած խորհուրդները:

Կարծիք՝ ընթերցողին վրայ հին կրօններու կարգին հայկականին մասնաւոր նկարագիր մը ունեցած ըլլալու տպաւորութիւնը կը թողու:

Հետագայ էջերում՝ ըստ Ագաթանգեղոսի նշանակուած Եօրն քաղինք մենեկից և Հինգ ընդորակներու զոյգ տախտակները, իրենց համապատասխան պաշտամունքի վայրերու, զիցաբանական, աստղաբաշխական եւայլ կոչումներու գէմագիտութեամբ, թէ նիւթը սերտել ուզողներուն նախապատրաստութեան, թէ թարգմանիչը չիթնենրէ գերմ կացուցանելու գլխին միջոցներ կ'ընծայեն, և թէ նոյն տեսն մեթոդիկ յօրինուածութեամբ կը պարզարանեն հայ զիցաբանութեան անորոշ վիճակը:

Նկատողութիւններ խորագրին տակ ութ հատուածիկներով կ'որոշուի հայոց հին կրօնին ընդհանուր նկարագիրը: Ամփոփ գաղափար մը տալու մտադրութեամբ կը քաղենք հետեւեալ տեսութիւնները:

— Հին հայոց պաշտամունքին մէջ «միաստուածութեան զրոշմը կը գիտուի»: Աւետայի երկարմատութիւնը (dualisme) չի երևիր, բայց չար ոգիին սեմական անունը (սատանայ), կանուխէն մուտ գտած ըլլալ կը թուի մեր նախնեաց մէջ, որոնք կը հաւատային հանդերձեալ կեանքի մը վարձատրութեան:

— Յայտնութեան մասին թէեւ մեզ կը պակսին հայկական աւանդութիւններ, սակայն ինչպէս Եգնիկ (Ա. էջ 105) կը յիշատակէ, կ'երևի թէ հեթանոս հայերը Արտաւագդի իւր արդիւարանէն դուրս գալուն, և Դաւիթի պէս աշխարհին տիրելուն կամ անոր վրայ թագաւորելուն զրոյցովը, ապագայ փրկիչի մը ակնկալութիւնը եւ գաղափարն ունէին:

— Արա Գեղեցիկի զրոյցին մէջ, Հեղինակը հոգիի անմահութեան գաղափարին ընտանի ըլլալ կը կարծէ ինչ հայերը: Ան յիշելով Կղեմէս Աղեքսանդրացիի Հայոց Զրադաշտի (= Էր Հայկազն) շուրջ ըրած ակնարկութիւնը, ըստ որում Էր Հայկազն դժօխք իջնելէ եւ անկէ յաղթական դուրս գալէ յետոյ՝ պատմեց այն բոլոր բաները, զորս տեսաւ Անդիլի աշխարհին մէջ(*):

(*) «Շամիրամ եւ Արայի Զրոյց» գլուխին մէջ այս յիշատակութիւնը դրուած է իբր ծանօթութիւն:

Այս նախադրեալներէն յետոյ զործին մնացեալ մասը կը բաղկանայ երեք անշատ բաժիններէ:

* * *

Ա. Դիմ և Պաշտօնական բաժանումին ներքեւ առանձինն առանձինն գլուխներ յատկացուած են բացի ձեռքի Բազմաբնէն, Վահագնի, Գիսանէ և Դեմետրի (միացած գլուխով մը), ու Սպանդարամետի:

Որքան որ Հեղինակը զիտել կուտայ թէ կարելի չէ հայ գրեւորանութեան պատմութիւնը վերականգնել, վասնզի ստուգիւ կիցկատուր և միակողմանի են մեզի հասած տեղեկութիւնները, այսո՛ւ ամենայնիւ այս գրքոյկին մէջ, չնորհիւ հեղինակին խորունկ հետազոտութեան և ընդարձակ ծանօթութիւններուն, որոնք քննական եղանակով համադրուած են այնքան ձեռնհասօրէն, վերականգնած կը գտնենք զայն:

Ասով՝ հին հայոց կրօնքին վրայ՝ Եւրոպացի գիտնականներու և մերագնայ բանասէրներու յայտնած թիւր կարծիքները, փափկութեամբ կը ճշգրտին, և հակառակ նիւթին լրջութեան ու ծանրութեան, առիթը ներկայացած պահուն եղած սրամիտ ակնարկութիւնները, յաճախ մը պիտներով կը զարգարեն ընթերցողին զիմագիծը և յագուրդ կուտան անոր լարուած միտքին, նոր ու շահեկան գիտելիքներով: Գործին իւրաքանչիւր պարբերութիւնը պայծառօրէն կը պատկերացնէ զաղափար մը, զոր ներկայացնելու համար տարակոյս չունիմ թէ ուրիշ գրէչներ գլուխներ և էջեր պիտի մրոտէին:

Հոս, մեծանուն բանասէր պատրիարքը, ամէն մէկ աստուածութեան զիրքն ու պաշտօնը, տեղն ու պաշտամունքի հանգամանքները խիտ կերպով կարելի եղածին չափ ճշգրիտ գատ, շատ անգամ գրած է

աւելի կարեւորութիւն ընծայուած է Պատմութեան, որ շատ ցայտուն նմանութիւններ ունի Արայի զրոյցին Պատմութեան, իր «Հասարակապետութիւն» գործին Ժ. Գիրքին մէջ, հոգիի անմահութիւնը պանծացնելու աւթիւ, օգտագործած է առասպելը Հայ էրին: որ պատերազմի դաշտին վրայ, 12 օր առանց ննխելու դիտապատմութեան յետոյ, երբ այրուելու համար խորոյկի վրայ կը հանուի, իսկոյն վերականգնանալով կը պատմէ հանդերձալ աշխարհին մէջ իր տեսածները . . . :

բաղդատութեան եղբեր, որոնք կը լուսաբանեն եւ անոնց ծագումը եւ հայ ժողովուրդին հոգեբանութիւնը:

* * *

Իրա՛ւ, մեր աստուածութիւններէն շատերը՝ օտարամուտ են, և հայոց հին կրօնքին վրայ մեծ ազդեցութիւն ունեցած են վաղեմի ժամանակներու Իրանական, Հելլէն և Ասորի քաղաքակրթութիւնները, այսու ամենայնիւ Հայը՝ անոնցմէ ամէն կերպ օգտուելով հանդերձ՝ իմաստութիւնն ունեցած է իւր իւրացուցած տարրերուն վրայ ազգային գրոշմ գնելու և անոնցմով կենսունակութեան նոր շրջաններու մէջ մտնելու:

Ժողովուրդի մը վարքն ու բարքը, աւանդութիւններն ու հաւատալիքներն են որ ամենէն աւելի յստակօրէն կը ներկայացնեն անոր քաղաքակրթութեան մակարդակը, քա՛ն թէ կարգ մը թագաւորներու անձին կամ մղած պատերազմներուն շուրջ գրուած ստոյգ կամ հերիւրուած պատմութիւնները: Թագաւորներն ու իշխանները՝ քիչ չորսնէր էին, անոնց կեանքն ու կենցաղը կը տարբերէր մեծ զանգուածը բաղկացնող տարրին կենցաղավարութենէն: Եւ որովհետեւ իշխանազուն կամ ազնուական կոչուող այդ բախտաւորները, հասարակութեան հետ մօտէն շփում չէին ունենար և իրենց գործերը երկրորդական միջոցներով կը կտրգադրէին, այս և նման պատճառներով՝ անոնց պատմութիւնը ամենէն չի կրնար հարազատօրէն ներկայացնել ժողովուրդ մը, քանի որ մանաւանդ մեր պատմիչներէն մեծ մասը առհասարակ անոնց թելադրութեամբ ու հովանաւորութեամբ գրի կ'առնէին իրենց գործերը:

Դժբախտաբար, բացի Խորենացիէն, մեր հին պատմիչներէն սկսեալ մինչև յետնագոյնները, կամայ թէ ակամայ աւելի կարեւորութիւն ընծայած են քաղաքական անցուղարձերուն և անոնց յարակից խնդիրներուն, քա՛ն թէ ժողովուրդին քաղաքակրթական մակարդակը պատկերացնող աւանդական, ընտանեկան, կրօնական, ծիսական կարգ ու սարքերուն, որոնց վերաբերմամբ հազիւ թէ փոքրիկ ակնարկութիւններ կան ասդին անդին:

Այս գրքոյկին մէջ՝ հնար եղածին չափ

խտացուած են ժողովուրդին վիճակն ու ըմբռնումը ներկայացնող այդ տարրերը, որոնք կ'արտայայտուէին առաւելագէտ կրօնական տօնախմբութիւններու առթիւ, երբ տարրեր զաւանդներէ այլ և այլ սովորութեանց տէր բազմութիւններ կը համախմբուէին սրբաւայրի մը շուրջ, գերագոյնին նուիրելու իրենց բերած ընծաներն ու վայելելու հոգեկանին հետ նաև մարմնական հաճոյքներ:

Հայ ժողովուրդը, ինչպէս Մեծ Պատերազմէն առաջ՝ քրիստոնէական տօներուն՝ նմանապէս անցեալին մէջ ալ, խանդավառուած կը գտնենք հեթանոսութեան շրջանին կատարուած ազգային կրօնական հանդիսութիւններով. որոնք կը սարքուէին «աշխարհախումբ» ուխտաւորներու ներկայութեան: Անոնցմէ մէկուն նաւասարգ անունը, տակաւին մոզական հմայք մը ունի մեզ համար: Պատմութիւնը լաւ սերտողներուն համար թերևս դժուար չըլլայ տեսնել որ, Հայ եկեղեցիին ազգայնական հանգամանքը, մասամբ մը կը պարտինք մեր նախնեաց կրօնին բարձրութեանը, որուն ճոխութեամբը սա զարդարուելով, ցարդ իր քոյր եկեղեցիներուն վրայ կը պահէ իւրայատուկ փայլ մը: Տիտոնըդառաջի, Պայծառակերպութեան ու Վերափոխումի արտակարգ հանդիսութիւնները, հայուն համար այդ իսկ պատճառաւ՝ ամէն ատեն կրկնակ ներշնչութիւնու պատեհութիւններ են արգարև:

Մեր նախնեաց պաշտամունքի առարկայ աստուածութիւններու յատկութիւնները, հեթանոս հայերու բարիքն ու գեղեցիկին, վսեմին ու հզօրին, լոյսին ու խաւարին վրայ ունեցած հասկացողութեան չափէն կը բխին ուղղակի: Հայ մեհեաններու և հայ բազիններու սեպհական հարստութիւնները պտուղներն են անոնց կամաւոր տուրքերուն: Այդ արդիւնքներով մեր հայրենիքին մէջ կանգնած էին աստուածութիւններու արձաններն ու անոնց կից բազմաթիւ շինութիւնները: Հըռ-չակաւոր եղած է երկրայի Անահտական մեհեանը որ արժանացած է կրկերոնի դովեստին ալ: Եւ Պլինոս երէցի մանրավէպը, որ յիշուած է «Անահիտ» գլուխին մէջ, նման ուրիշ գրուագիւններու հետ՝ կը ցուցնեն թէ հայերը ո՞րքան առատաձեռն,

հարուստ և արուեստներու մէջ ծաղկած ըլլալու էին որ, իրենց այս աստուածութեան արձանը ամբողջութեամբ, մէկէ աւելի անգամներ վերականգնած են օսկիով: Թէ ատեն մը զոնէ տնտեսապէս ո՞րքան զարգացած ու բարգաւաճած էր մեր երկիրը, որ ըստ Ստրաբոնի տարուէ տարի 20,000 նժոյգ հարկ կուտար Պարսից արքունիքին Միհրական տօներուն: Վերջինս ինչպէս կը հաւաստուի՝ կոչուած էր տիեզերական կրօն մը զառնալու, եթէ Քրիստոնէութիւնը զօրանալով չնսեմացնէր անոր փայլն ու շոտնահարէր զայն:

Այս տուիքներն ու հայոց սեպհական կրօնքի մը զոյութիւնը, կրօնի մը, որ կըրնար մրցիլ իր ժամանակի բարձրագոյն պաշտամունքներուն հետ, հայոց պատմութեան համար չափանիշ են հայ հին քաղաքակրթութեան մը՝ որուն վրայ քաշուած քողին թանձրութենէն ներս կը թափանցեն ներկայ ուսումնասիրութեան ճառագայթները, և արդէն հանուած է անոր լուսանկարը այն ձևով՝ ինչպէս կ'ընեն բժշկութեան մէջ Ք ճառագայթն օգտագործողները:

* * *

Բ. Դիցազունի և Առասպելի. «Հին հայոց կրօնը» գրքոյի այս երկրորդ ընդհանուր բաժինի իւրաքանչիւր գլուխին տակ ալ, ձեռնհասօրէն կը ներկայացուին հայ ժողովուրդին հաւատալիքներու պատմական, աւանդական կամ ժողովրդային զրոյցի պատկանող տարրերը, ու կը մատնանշուին անոնց իրական արժէքները: Այս բաները գնահատել զիտցող ու մեր անցեալի շուրջ ճշմարտութիւն փնտռող միտքերուն համար, վստահելի առաջնորդ մըն է «Հին հայոց կրօնը», որուն մէջ ընթերցողները պիտի հանդիպին բազմաթիւ նորութիւններու, յստակօրէն տեսնելով թէ ինչպէս զրոյցները ժողովուրդէ ժողովուրդ, երկրի երկիր անցնելով կը փոխեն իրենց տարազն ու մերթ ալ նկարագիրը: Այս տեսակետով շատ հետաքրքրական ու չահեկան են ձեռնարկին այս երկրորդ մասը բաղկացնող Արտաւազդի, Շամիրամի և Արայի, Հայկի և Բէլի առասպելներուն շուրջ եղած ուսումնասիրութիւնները, վասն զի անոնց մէջ կը տեսնուին թէ ինչ

կապեր կան մեր Արտաազգի ու Մուրաց Ազգահայկի, Աւետայի Ashavazdah-ի(*) եւ կամ Հրուդէնի (Féridon) միջեւ. մեզի ծանօթ Շամիրամի(**) ու Իշգար-Նանէա զիւցուհիին, կամ թէ մեր Արա Գեղեցիկին(***) ու Բաբելական Գիւղամէշին — որ կը մերժէ առփանքի զիւցուհիին Իշտարի կողմէ իրեն եղած ամուսնական խնդրանքը, առարկելով թէ ան իր տարփութները կամ կը սպանէ կամ ալ վայրի անասուններու կը փոխակերպէ — միջեւ, կամ մեր զրոյցը ինչ նմանութիւն ունի դարձեալ Ափրոդիտէի եւ Ադոնիսի, Կիւրեղէի եւ Աւտիսի առասպելներուն, եւ Հայկի ու Բելի պատերազմը՝ Ուրարտացի Արամէին ընդդէմ Ասորոց մղած կռիւններուն հետ:

Այս երկրորդ բաժանումը կը վերջանայ յաւելուածով մը ուր սուր զիտողութեամբ նկատողութեան կ'առնուին Խորենացիի աւանդած Տորքի եւ Սլաքի զրոյցները: Այս էջերուն մէջ, անոնք կը ներկայացունեն իբր սոսկական հսկաներ, մերկացուելով ասոր անոր կողմէ ձրիաբար իւրենց վերադրուած աստուածութեան կամ կիսաստուածութեան հանգամանքէն, եւ ինչպէս ակնարկեցինք՝ առանձին գլուխով մը մասնաւոր կարեւորութիւն տրուած է Դիսանէի ու Դեմետրի, որոնց վրայ ցարդ քիչ խօսուած է կամ բնաւ չէ խօսուած նման ձեռնարկներու մէջ:

(*) «Ashavazdah-ն մին էր այն անմեռ ոգիներէն՝ որոնք կը բնանային սպասողական դիրքի մը մէջ ու պիտի արթննային զորձակցելու համար sa-oshyantի՝ որ Աւետական Մեհիան էր եւ պիտի գար վերակազմել աշխարհը, եւ որուն փրկութեան զործը frashakereti (= հրաշակերտ) մը պիտի բլլար: Անհաւանական չէ որ փրկիչ կամ ազատարար Սոշիանի զորձակցը Artavazdah հեթանոս հայերուն համար իրենց միակ փրկիչը եղած բլլայ» (էջ 76):

(**) Պատմական Շամիրամ մը կայ որ Սամսի Աղաղ որդւոյն կինն էր (826-816 Ն. Ք.) եւ մայրը Աղաղ Նիրար Գ. ի... Սա միակ կինը եղած է որ արժանագրական յիշատակութեան (նաբոյ աստուծոյ նուիրուած) մը մէջ, տեղ մը գրաւելու պատիւին արժանացած էր հնուն (էջ 80):

(***) Արա Գեղեցիկի մասին եղող հայկական զրոյցին մէջ, շատ իրաւամբ մեր Սրբազան հեղինակն ալ «քարոյական եւ վարդապետական խորք մը պահուած» ըլլալ կ'ենթադրէ. սակայն հոս ակնարկուած քարոյականը ի՞նչպէս կարելի է հաշտեցնել այլուր Անահիտի մասին խօսուած տեքստի՝ յայտնուած տեսութեանը հետ:

* * *

Գ. Հայ ռամկազիստականները. Վերջին «Յաւելուած»ը, որ հայ ռամկազիստական բառերու այբբենական ցուցակն է, կը կազմէ զրքոյկին երրորդ կարեւոր եւ ընդարձակ բաժինը: Ասիկա վաղնջական ժամանակներէ սկսեալ մինչեւ մեր օրերը զանազան տեղեր հայ ժողովուրդին մէջ տեսնուող աւանդական եւ ազգային բարքերուն, նախապաշարուիներուն, հաւատալիքներուն ամփոփ հաւաքածոն է, հայ ոգեպաշտութեան հում առաջներու համագրումը:

Ներառեալ ռամկազիստական բառերուն մեծազոյն մասը բացատրուած են մեր մատենագրութեան, ազգագրական հանդէսներու, դաւառական բարքերու եւ սովորութեանց ուսումնասիրութիւններուն մէջ գտնուող համապատասխան ակնարկութեանց կամ նկարագրութեանց ղէմագլխով: Անոնք յաճախ աւելի եւս կը լուսարանուին իրենց յարադրեալ ոչ հայ բազմաթիւ երկրորդը:

Բաց թողուած բառերէն ոմանց ղիմաց բազմահմուտ հեղինակը ցոյց տուած է թէ ո՛ւր պէտք է ղիմել: Ծանկալի էր որ հրատարակիչներուն կողմէ ընթերցողներուն խնայուէր այդ ղթուարութիւնը, չըսելու համար անկարելիութիւնը:

Այստեղ, զրքոյկի միւս բոլոր առաւելութիւններուն վրայ պէտք է աւելցնել թէ ցարդ, հայերէն լեզուին մէջ իրենց ծագումովն ու նշանակութեամբ մութ մընացած կամ սխալ մեկնուած ինչ ինչ բառեր ալ, զոր օրինակ՝ մայրամիւս, հագնեղոյն, աստուածապարակ, Վանագն, սպանդարան, հարֆ, Աստուած եայլն եայլն, հանճարեղօրէն ստուգաբանուած են լեզուաբանական եւ քերականական հիմունքներու համեմատ:

Հայկական Դիցաբանութիւնը, իր ընտիր լեզուով, պերճիմաստ բովանդակութեամբ եւ մաքուր ու անթերի հրատարակութեամբ, ա՛յնքան հաճաք կը պատճառէ ու է բանիմաց ընթերցողի որ ան չի կրնար անգամ մըն ալ չզմայլիլ ու չզնահատել Դուրեան Պատրիարքին տաղանդն եւ իր անունով հետզհետէ ա՛յնքան գուրգուրանքով ի լոյս ընծայուող թանկագին զործերու հրատարակիչ պանծալի Հաստատութիւնը ու անոր Պետր:

ԶԳՕՆ ՎՐԴ. ՏԷՐ-ՅԱՆՈՒՅԱՆ

ՆՕԹՔ ԵՒ ՆԻՇՔ

Սփիւռքի ազգային կեանքի վերջին եռամսեայի ուրախագիտ նորութիւններէն մին է անտարակոյտ Զարեհ Պէշ Նուպարի նախագահ ընտրուելը Հայ Բարեգործական Ընդհ. Միութեան կեդր. վարչութեան, այսինքն հանգ. Պօղոս Փաշա Նուպարի հոգւոյն աւելի շնչառած աստիճանով մը վերապրումը այն գործին մէջ, զոր ինքն իսկ էր հիմնած, եւ որուն վրայ այնքան զորագործացած էր մինչեւ իր վերջին շունչը։ Վատահէք թէ Պ. Գալուստ Կիւլպէնկեանի հրաժարումէն վերջ, որ այնքան ցաւառիկ եղած ամբողջ ազգին համար, այս ընտրութիւնը իրապէս կազմուելիս պիտի լինի ամէնուն համար։ Մեր կարծիքով, անմահանուն հօրը հոգին է որ ամենէն աւելի պիտի հրճուի իր դաւկին այսպէս ձեռք առնելուն համար մահը արօրին՝ զոր ինքը, աւելի քան քառասուն զօր մը, այնքան զգացումով, կամքով և իմաստութեամբ գործածեց, ազգային կեանքի ամենէն նոսրական զաշտերէն այն մէկին մէջ, որ Բարեգործականն է։

Այս ստղերը զորով զգածամար օրտի կը յիշէ այն բարի ստորութիւնը, զոր ունէր ռդրացեալ Փաշան Գահիրէի մէջ՝ իր գաւազները երբեք միասին բերելու իրեն հետ Բարեգործականի վարչական ժողովներուն։ Անոնք ընդհանրապէս կանաչ սեղանէն մեկուսի կը նստէին սրահին մէկ կողմը։ Բայց երբ խօսքը կարեւոր հարցի մը վրայ կուգար, հայրը, ժողովականներու արտօնութիւնը ինդիկէ վերջ, անոնց խորհրդածութիւնն ալ կ'ուզէր լսել։ Ձեռքի գէժ է անշուշտ այս ըրածս, կ'ըսէր, բայց կը խնդրեմ որ տառէն աւելի հոգին նայինք։ Կ'ուզեմ որ գործերուն այժմէն վարժուին, ու սիրել օրովին Բարեգործականը, որպէսզի օր մը բոլորովին կապուին անոր հետ։ Այդ օրն է անա որ կ'աղբին հիմակ իր գաւազները, իրենց հօրը մահէն վերջը, բոլորովին կապուելով այն գործին հետ, որուն մէջ կենդանի պէտք է մնայ ընդ միշտ Նուպարեան Տան հոգին, եւրոպական մօքի կանոնաւորութեամբ բայց հայ օրտի վտա անկեղծութեամբ գործող այն ազգասիրութիւնը, որ, Մեծն Նուպարէ սկսած և Պօղոս Նուպարով մշակուած, հիմակ պէտք է աւելի ընդլայնուի և ճիշդաւորուի Առաքելի, Զարեհի եւ Վահրամի անուններով։ Առաքելի հետ, որ այս մասին իր անգրանկութեան իրաւունքը եւ պարտականութիւնը իրմէ կրտսերին յանձնեց առաջնական հարկադրանքով, ամենունս յայն է թէ Զարեհ լիովին պիտի արգարացնէ իր մասին տաժուած բոլոր բարի ակնկալութիւնները, և հայրը՝ յերկին, ու Հայրերնիք՝ յերկրի, ի միասին պիտի օրհնեն արեան եւ հողոյ շնորհներով արդէն իսկ այնքան զարգարուած իր պատուական անձն ու կեանքը։

* * *

Իրեւ զինքը շատ մօտէն ճանչցող իր բարեկամներէն մին, կը զգանք թէ ինչ անուշ բեր-

կրանքով կը համակուի այժմ երեսանդ Պէշ Ազաթն, Բարեգործականի ամենէն կորովի ունիւրաներէն այդ մէկը, տեսնելով լաւագոյն պայմաններու մէջ կարգադրուել Միութեան նախագահութեան հարցին։ Ազաթն ողբացեալ Պօղոս Նուպար Փաշայի ամենէն սիրելի մտերիմներէն եղաւ Եգիպտոսի մէջ, Բարեգործականի հիմնարկութեան առաջին օրէն, եւ մինչեւ վերջ մնաց անոր կշտին՝ խորհրդատուի, օժանդակի և բարեկամի իր զիրքին մէջ, միշտ յօգուտ ազգին և Բարեգործականին։ Ազաթնի արտակոչութիւնը Պօղոս Նուպարի հետ՝ չի կրնար նկատուիլ լոկ զիպուածի գործ, անկեղծ ամենայն հաւանականութեամբ կատարուած է յանձնարարութեամբ իր արեւելին և ընտանեկան աւանդութիւններուն, որոնք ազգասէր հօրմէ մը և պապէ մը փոխանցուած էին իրեն։ Դրիգոր եւ Մկրտիչ Ազաթն հաղարութեամբ իր վախճանական թուականներուն ակնասարհ հայ զէմբերէն եղած են ի Վ. Պոլիս, թէ՛ պետական և թէ՛ ազգային չըջանականերու մէջ, Ազգ. Սահմանադրութիւնը ծնող մեր վերածնունդի օրերուն։ Եթէ անոնք կերպով մը անմահացան այն ատեն Ազգային Օրէնքի ուրուագծին ներքե իրենց ստորագրութիւններովը, կրնայ ըսուիլ թէ իրենցին հանգուանաւոր բախտ մը արժանացած եղաւ յետոյ նաեւ իրենց զաւակը Երեսանդ, իր ստորագրութեամբ՝ ստորեւ Բարեգործականի առաջին կանոնադրին, որ, եթէ ոչ առաջինին չափ անտարակոյտ, բայց այնպէս նշանակալից և մեծ կարեւորութիւն մը ունեցաւ ընդհանուր Հայութեան համար, ազգային կեանքին ներքին հատուածական և տարերային կազմին ամրապնդումին տեսակէտով։ Այս մասին յոյժ գնահատելի կը գտնենք Բարեգործականի կեդրոնին այն տնօրինութիւնը, որով պատահութեամբ հայթայթուած եղաւ Միութեան անդամներուն և համակիրներուն՝ հետագէ կամ մօտէն խմբուելու երունդ Պէշ Ազաթնի անուան կամ անմին շուրջը, անոր երեկոյացեալ կեանքի եօթամասնամեակին առթիւ՝ շնորհակալութեան և շնորհաւորութեան բարեմաղթանքներով վերադառնալու համար ծնողական վիշտէ և ազգային հօգերէ ընկճուած իր սիրտը։ Այդ յուսանք թէ Բարեգործականի կեդրոնը կարգը հասած պիտի նկատէ մեծարանքի նոյն պատուաւորը ցայցը ընելու Միութեան միւս մէկ ալեւոր ունիւրանին, Պ. Մկրտիչ Անդրանիկեանի, որ, առաջին չըջանականը Վ. Պոլսով Կապաթա Սարայի Սուլթանիէ Լիկեմունի, անոր ընթացքը լրացնելէն անմիջապէս յետոյ Եգիպտոսի մէջ պաշտօնի մը անելով Մեծն Նուպարի մօտ, յետոյ Պօղոս Նուպարի օրով եւս, ընդամենը շուրջ կէս դար ծառայելով Նուպարեան Տան, միեւնոյն ատեն հօրն ու քրոջն ամենէն ժիւր ու հաւատարմ խորհրդատուներէն մին եղաւ ազգային գործառութեան մէջ, և ապա Ազաթնի հետ, հիմնադիրներէն մին Բարեգործականին, և անոր առաջին Գանձապետը, և իր անկեղծ և անխաղախ բարքով՝ անոր ամենէն անփեհեր ջատագործու տաժարածիւր, որ, մինչեւ ցայժմ, ութսուն եւ չորս-

տարիներու բեռան տակ, իր ուղղալիքն հասակին հետ կը պահէ տակաւին իր ուղիղ սրտին և ուղղամտ նկարագրին կորովը:

* * *

Սփիւռքի՝ իրբեւ մեղի ամենէն ծառաւորագոյն շրջաններէն մէկին մէջ կատարուած յիշատակելի եղելութիւն, գոհութեամբ պէտք է անշուշտ արձանագրել շինութիւնը Հալէպի Ա. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցիին, որ կատարուեցաւ նախորդ տարւոյ ընթացքին, եւ աւարտելով, նաւահատեաց օրհնութիւնն ու օծումը տեղի ունեցան Նոյեմբեր 20-ին, նախագահութեամբ Տանն Կիլիկիոյ Վեհ. Գահակալ եւ Աթոռակիր Սրբազան Կաթողիկոսներուն: Այս շինութիւնը նշանակելի է երեք տեսակետով. նախ, իրբեւ փաստ գաղթական Հայութեան՝ ամէն կողմէ սարսափ իր գոյութեան մէջ ալ հոգեւոր եւ կրօնական արժէքներուն հանդէպ յոյս տուած սիրտին Այս կէտը կանգաւ չ'հիմարելու բնաւ տեղւոյն ժողովուրդին կողմէ այդ առթիւ եղած ծախքերուն ուշագրաւ րաժին մը բերուած չլլալու պարագան. անոր՝ այդ գործին մէջ իր Առաջնորդին ունեցած նախաձեռնութեան հանդէպ երեցուցած քաջալերիչ ընթացքը, և ուրիշ գաղութներու կողմէ այդ պատեհութեամբ եղած խրատաւիչ օժանդակութիւնը իսկապէս պատուազար են իրեն, նոյն ինքն ժողովուրդին եկեղեցասիրութեան մանաւանդ: Երկրորդ, իրբեւ նշան՝ ազգային արուեստին վերաբերմամբ առ հասարակ զգացուած խանդավառութիւնը: Այս եկեղեցին կառուցուեցաւ, ինչպէս Գահիկիւնը և Մարտելիայինը, հայկական ճարտարապետութեան օճով, ինչ որ նիւթապէս բաղմատատիկ կ'արժէ անշուշտ քան ներկայ օտարական ձեռով շինուած եկեղեցիի մը ծախքը: Այսպէս լինելով հանդերձ, ազգային գեղարուեստի ըմբռնումով և հաշիւով եկեղեցի մը ունենալու իղձն ու սէրը, այդ ժողովուրդին մէջ լռեցուցին առաւելութեան ամէն բերում: Գրեթէ չեղան կարծեմ մարդիկ որոնք ըսէին թէ ինչո՞ւ լոկ այս մին՝ թէ և պերճ և հոյակապ, երբ նշար էր նոյն գումարով ունենալ մի քանին միանգամայն, թէ և պարզ բայց դարձեալ նպատակաւորմարի ժողովուրդի մը բարոյականին համար գեղեցիկ երեւոյթ է այն տեսիլը՝ որով կ'ուզէ իր կրօնքն ու Հաւատքը պաշտել՝ զանոնք իրեն աւանդող նախնեաց որոնք և յիշատակին հանդէպ գգուանքի քերթութեամբ նոյն ատեն: Ազգին անցանքն ու ներկան, նախկին եւ այժմեան սերունդներն է որ կը միանան կարծեմ մէկ խտալի մը առջեւ երբ ներկայի յոյզերը կը խառնուին երբմին յուշերուն: Ու ազգային եկեղեցին, ազգային լեզուն, ազգային դասանանքը, ազգային պատմութիւնը, կրթութիւնը եւ գեղարուեստը այն միջոցներն են, որոնք գաղտնիքն ունին այդ գիւթական կրկներեւոյթը յառաջ բերելու՝ նոր սերունդներու կենքին մէջ: Բերիոյ Հայութիւնը, որուն արդէն չէր պակասած վայթը, այս նոր գաղթէն վերջ, իր հին պատմական տաճարէն զատ

ուրիշ նորեր ևս ունենալու, արժանի էր անշուշտ այս հոգեկան վայելքին: Երրորդ, իրբեւ ապացոյց՝ Առաջնորդի մը եկեղեցաշէն գործունեութեան իր ժողովուրդին կրօնական կեանքը մեծափայլեալ սրբութեանց ներքեւ տաղաւարելու եռանդը հոգեւորականի մը ամենէն գնահատելի առաւելութիւններէն մին է, անտարակոյս Որ և է ուրիշներէ աւելի Բերիոյ Հայութիւնը ինք գիտէ անշուշտ թէ իր Առաջնորդը ի՞նչ աննկուն կամք գրաւ իր սրտին մէջ՝ օժտելու համար զինքը այդ վայելչութեամբ: Բայց մենք այսքան խիստ պիտի չձանրանայինք այս նիւթական կէտին վրայ, եթէ Արտաւազդ Սրբազան իր Կիւղեցաճիւղիւնը՝ այս բառին բոլորովին հոգեւոր առումով ալ պարզած չլլալու իր թեմին մէջ, հոգեւոր եւ կրթական ուրիշ գեղեցիկ արդիւնքներով, որոնց, թէ և հոգուէն, տեղեակ ենք ամենքս: Զարգացած եւ բանիւրուն եկեղեցական, զարգարուած՝ գրչի եւ քմի բարեմասնութիւններով եւս, անկախ իր պաշտօնավարութեան սկիզբէն մինչև յայժմ չէ խնայած երբեք ջանք՝ որպէսզի իր Հոգեւորութիւնը հոգեւոր շինութեան առթիւ մ'ըլլայ Սիւրբիոյ Հայութեան համար: Արեւիկներ, որով Կիլիկիոյ յոյգ Վեհերը պատուեցին իր արքեանի գործունեութիւնը, արդար վարձքն է իր ստոյգ արժանիքին:

* * *

Պ. Վահան Թէքէեանի Քառասնամեայ Յօրելեանի զապախարը կը ներշնչէ ամէն վստահութիւն լաւագոյն ընդունելութեան՝ ամբողջ ազգէն: Ժողովուրդը ինքզինքը պատուած պիտի ըլլայ՝ պատուելով իր ամենէն պարկեշտ և պատուական զաւակներէն մին, որ նոյն ատեն իր մեծագոյն եւ մեծարժէք բանաստեղծներէն է, արժանի՝ պատուոյ ամենէն անմիճելի տեղերէն մին ունենալու մեր գրականութեան պատմութեան մէջ: Այդ Յօրելեանին առթիւ իր բանաստեղծական արժանիքին վերաբերմամբ կատարուած վերլուծումի մը մէջ յայտնուած էր սա տեսակ կարծիք մը թէ Թէքէեան մեր մէջ հիմնադիրը եղաւ զպրոցի մը, առանց սակայն որ այդ զպրոցը ունեցած ըլլայ՝ իր հետեւորդները: Ո՛րչափ հիշք է այս գառնումին առաջին մարը, նոյնքան անարդար է վերջինը: Մեր յետ պատերազմեան գրականութեան մէջ երեւցած երիտասարդ բանաստեղծներուն շարքին կան նշանակելի թուով նորածիլ տաղանդներ, ոմանք արդէն սիրուն հատորներով ինքզինքնին մատնանիլ ըրած, որոնք ակներեւօրէն իր շունչին կը պարտին իրենց յայտնութիւնը: Հակառակը անկարելի պիտի ըլլար արդէն. անհնար էր որ այդքան թովիչ քնար մը՝ որ իրենք եղաւ, այնքան ազնիւ և յանկուցիչ համեստութիւն մը՝ որ իր նկարագրիւր կը բարացուցէ, առանց ազգեցութեան մեային զինքը շրջապատող մատուղ հօգիներուն վրայ: Անուշտ է շատեր իրեն ուղղուեցան կանտախէն, անոր մէջ ճանչնալու համար բնազգօրէն զգացուած վարպետ մը, մտքի եւ սրտի կենդանի եւ գեղեցիկ ներգործութիւն մը:

եւ առիկա բարիք մը եղաւ իսկապէս մեր թէ՛ երիտասարդութեան համար մասնաւորապէս եւ թէ՛ գրականութեան համար ընդհանրապէս։ Որքան աւելի լինի լուրջ եւ խոհուն միտքերու եւ ազնիւ հոգիներու տոյաւորութիւնը մեր ապագան կազմելու կանչուած սիրտերուն վրայ։ այնքան աւելի մեծ պիտի ըլլայ ազգին անկէ քաղած օգուտը։

Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

Պ. ԳԱԼՈՒՍԻ ԿԻՒԼՊԷՆԿԵԱՆ ՄԵՐ ՄԷՋ

Փետրուար 9ի երեկոյին՝ յանակնկալաւ մեր մէջ ունեցանք Ս. Արոտոյս պատուական բարերարներէն Պ. Գալուստ Կիւլպէնկեանը։ Եւ զիպսոս եւ Սիւրիա այցելութեանը առթիւ ցանկացած էր անցնիլ Սուրբ Նիկիէն, Տեսնել Նուսադէմը — ուր եկած էր անգամ մը միայն, կանուխ, ինը տարեկան հասակին, իր բարեպաշտ ծնողացը հետ —, երկրպագել սնորհնական Ս. Տեղեաց, համբուրել Գլխադիրը եւ Տեսնել Հայկական այս նուիրական Հաստատութիւնը։ Կարելի չէրաւ համոզել զինքը, որ ընդունի հանդիսական ընդունելութեան մը նուազագոյն պատիւը գէթ. իր ազնւական համեստութիւնը մերժեց ամէն ցոյց, ուղեւ եւ երգ, զոր իրեն կը պարսկեցնէր սակայն ամէնքս ի սրտէ, իբրեւ հանճարեղ եւ մեծ ազգայինի մը, եւ իբրեւ Ս. Ուխտի բարերարի, որ օժտեց զայն մասեմադարանի հոյակապ շէնքով մը։ Ինք կ'ուզէր իբեւ լոկ ուխտաւոր ընդունուիլ Ս. Յակոբայ յարկէն ներս։ Եւ այդպէս ըրաւ, արդարեւ պակասաւնումով մտաւ նուիրական եւ հոյակապ տանարը, երկիւղածութեամբ եւ արտասուխառն զգածմամբ ծնրադրեց Գլխադիր գերեզմանին առջեւ. իբրեւ բարեպաշտ եւ ազնուական հայ ընտանիքի մը արտի սեր զաւակը՝ հաւաստով ընդունեց իր մայրենի եւ Սուրբ Եկեղեցւոյ օրհնութիւնը, զոր տուն իրեն, Գլխադիր խորանին առջեւ, Ս. Պատրիարքը, եւ Տ. Մեսրոպ եւ Տ. Սմբատ Եպիսկոպոսունք։ Իր զմայլանքը յայտնեց ի մասին Ս. Արոտոյս դարաւոր եւ գեղարուեստական հնութեանց՝ մանաւանդ զըշազդիբերուն համար որոնց հաւաքուածքը նկատեց Ս. Յակոբայ բուն զանաւարանը։ Գոհունակ արտի զգացմամբ այցելեց ու Տեսաւ իւրակեց Կիւլպէնկեան Մասեմադարանը, զոր սիրեց հոգեւին. յուզուեց շողաց իր նայուածքը, երբ

կանգ առաւ Կիսմողրիին առջեւ իր հայրիկին եւ պակեւրին Սրբազան Գուրեան Եղիշէ պատրիարքին, որոնց յիշատակին նուիրած էր հոյակապ շէնքը։ Առանձինն Տեսակցեցաւ Ս. Պատրիարքին հետ։ Տեղեկութիւններ առաւ վանքի կացութեան եւ կեցութեան մասին։ Ըրաւ փորձ եւ ազգասէր մարդու իր բեւադրութիւնները։ Վեհանձնօրէն կատարեց իր ուխտաւորի պատրաստութիւնները, եւ մեկնեցաւ Դեկտ. 11ի առաւօտուն, Նուսադէմի եւ Եղեկայից եւս բոլոր սրբավայրերը այցելելէ վերջ։ Իր այցելութիւնը վաղակի անց մը եղաւ մեր մէջէն, որ տուաւ մեզի իր հաղցը սիրոյն շողիւնը, առնելով ի փոխարէն՝ Աստուծոյ եւ Ազգին այս նուիրական Տան օրհնութիւնը։

ԱՄՍՕՐԵԱՅ ԼՈՒՐԵՐ

Անցնող փետրուար ամսուան ընթացքին, Ս. Արոտոյս Խօրէն Ժողովը ունիւր անգամներ ի նիստ գումարուեցաւ իբրեւ վարչական Մարմին իսկ իբրեւ Կրօնական Ատենա՝ երկու անգամ. Նոյնպէս Ուսումն. Խորհուրդը՝ մէկ անգամ. իւրաքանչիւրը զբաղելով իր իրաւաստութեան մէջ եղած խնդիրներով։

● Ուր. Յունի. 26. — Անուանակոչութեան տօնին առթիւ, առաւօտուն, Ժամերգութիւն կատարուեցաւ Մայր տաճարին մէջ. իսկ Ս. պատարագը մատուցուեցաւ Ս. Յարութեան տաճարի մէջ. Գրիստոսի Ս. Գերեզմանին վրայ, ուր Ս. Պատրիարքը եւ Միաբանութիւնը զաջին Հրաշափառի թափօրով, Ժամարարն էր Տ. Մեսրոպ Սըրբազանը Ս. Պատրիարքը քարոզեց ըստ աւուրն պատշաճի, Յիսուս անուան մէջ ցուցնելով Քրիստոսի փրկական պաշտօնին ամբողջ նկարագիրը։ Պատարագէն վերջ մարդը միաբանութիւնը եւ աշակերտք թափօրով զարձան վանք եւ լան պատրիարքարան, ուր կատարուեցաւ Տընօրնէքի աւանդական կարգը։

● Եր. Յունի. 27. — Քաղաքապետ Բաղդուկ Պէյ Նաշաշիկի այցելեց Ս. Պատրիարքին։

● Կիր. Յունի. 28. — Տ. Զգօն վրդ. քարոզեց Ս. Յարութեան տաճարին մէջ. պատմեց Նաբուգոդոնոսորի երազը, եւ առարկայօրէն մեկնեց զայն. ցուցնելով մեր ազգային ներկայ կեանքին հետ անոր ունեցած նմանութեան եղբրերը։

● Դշ. Յունի. 31. — Եղիպտական նոր Հիւպատոսը առաջին այցել տուաւ Ս. Պատրիարք Տօր։

● Կիր. Փետր. 1. — Տ. Հայկազուն վրդ. քարոզեց Մայր Տաճարին մէջ, Փիլիպ. Դ. Գրուխ 11-15 համարներէն առնելով նիւթը. բացատրեց թէ միմիանց հանդէպ զժողովրդական պատճառը ատոյց եւ ներքին իրերաճանաչութեան պակասն է յաճախ։

● Կիր. փետր. 11. — Ս. Յարութեան տաճարին մէջ քարոզեց Տ. Սեբեդիւթ լիզ. Վիք քարոզեցու զԳերատառք բնաբանին վրայ. բացատրեց թէ ոչ միտքը և ոչ ալ խիղճը չեն կրնար բնաւ կատարել կրօնի զգացման գործը. աստուածայինին խորհուրդը միայն կրնայ բարձրացնել մարդը:

● Գշ. փետր. 13. — Ս. Ղեւոնդեանց տունին առթիւ Ս. պատարագ մատուցուեցաւ Ս. Էջմիածին եկեղեցիին մէջ. Ս. Պատրիարքը քարոզեց, բացատրելով հոգեւորականութեան դերը ազգերու կեանքին մէջ: Յետոյ կատարուեցաւ հոգեհանդիստ, Հանգ. Ղեւոնդ արք. Դուրեանի մահուան քառասուն օրին համար — Ս. Պատրիարքը, ուսուցիչ վարդապետներու ընկերակցութեամբ, ցերեկին պատուեց ժառանգաւորաց սեղանը, և, օրուան տունէն ներշնչուած՝ խրատ խօսեցաւ աշակերտներուն:

● Եշ. փետր. 15. — Ս. Վարդանանց տունին առթիւ, Ս. պատարագի միջոցին քարոզեց Ս. Պատրիարքը, հատուաններ կարգաց եղիչէի ոսկեմատենէն, և բացատրեց օրուան տունին ազգային և կրօնական իմաստը — Երեւոյն, ժառանգաւորները՝ վարժարանի սրահին մէջ մեծ յաջողութեամբ ներկայացուցին Տիգրան կամաւորականի գրած Վասակի վերջին ժամը պատկերը և Պէշկիկաշխանի Արշակ Բ. թատերգը:

● Ուր. փետր. 16. — Ս. պատարագը մատուցուեցաւ Ասորաց եկեղեցիին մէջ, ուր քարոզեց Տ. Շաւարշ լիզ.՝ սրտի սրբութեան և հոգեւոր կեանքի մասին: Ս. Պատրիարքը փոխադարձ աշխուհութեան գնաց եղիպտական նոր հիւպատոսին:

● Կիր. փետր. 18. — Բուն Բարեկենդանի առաւօտուն Ս. Պատրիարքը քարոզեց Մայր տաճարին մէջ, մեկնաբանօրէն ընդլայնելով լեռան քարոզին մէկ մասը:

● Դշ. փետր. 21. — Տ. Սմբատ Ս. և Պ. Նուրեան Յօպպէ գային իրաւաբանական խորհրդակցութեան մը համար, և վերադարձան Երեւոյն: — Կէսօրէ վերջ Հայկէայց վանքի մեծաւորը այցելեց Ս. Պատրիարքին:

● Եշ. փետր. 22. — Ս. Պատրիարք Հօր Կողմէ, Տ. Մեսրոպ սրբազան և Տ. Կիրեղ լիզ. Ֆրանչիսկեանց Ս. Փրկիչ եկեղեցին երթալով Ներկայ գտնուեցան Պիլէիքայի օգրացեալ Այդերտ Ա. թագաւորին համար կատարուած հոգեհանգստեան պաշտօնին: — Առաւօտուն, Մայր տաճարին մէջ կանանց քարոզ խօսեցաւ Տ. Մկրտիչ սրբազան. Երեւոյն, ընդհանուր ժողովուրդի համար խօսեցաւ Ս. Պատրիարքը: — Յերեկին, Դանիէլի Աղզ. Թեմական ժողովոյ Ասեկապետ Պ. ձանիկ Զաքար այցելեց Ս. Պատրիարքին:

● Շր. փետր. 24. — Ս. Թեոդորոսի տունին առթիւ, Ս. պատարագը մատուցուեցաւ վանուցը Ս. Թորոս մատան մէջ, ուր կը պահուին Ս. Աթոռոյ 3500է աւելի ձեռագիրները: — Ժառանգաւորք առաջին անգամ ըլլալով երգեցին

Ջուզայի պատարագը, զոր ձայնագրած և հրատարակած է Սր. Էմի Արզար, Կալիսթայի դիտուն և ազգասէր հայուհին: Ս. Պատրիարքը տեղւոյն և պարագային յարմար հակիրճ քարոզ մը խօսեցաւ, հոգեհոնով յիշատակը Թորոս արքայորդի իշխանին, որուն անունն կանգնուած է այսօրքիկ սրբավայրը, և քաղմահագոր գրիչներուն, որոնք իբրեւ հոգեւոր զինուորական մարտիկներ, հաւաքուած են հոս, նահատակ դիւնաւոր մը հոգւոյն հովանին տակ: — Երեւոյն «Հայափառ» թափօրով գայինք Ս. Յարութին, ուր կատարուեցաւ կրօնամատի պաշտամունք:

● Կիր. փետր. 25. — Ըստ իրաւական սովորութեան, այսօր ժամերգութիւն և պատարագ կատարուեցան Ս. Յարութեան մեր վերնամաստունին մէջ: Պատարագէ վերջ, նախագահութեամբ Ս. Պատրիարք Հօր հանդիսաւոր երրագործ մեծ թափօր կատարուեցաւ Ս. Դերեկմանին շուրջը:

ՆՈՒՐԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Շնորհակալութեամբ կ'աճանագրենք հետեւեալ նուէրներ

Բարեպաշտական

Երուսաղէմէ Այնթապի Տիար Յակոբ Քիւրհեանէ Լիւա Պաղ. 1:

Լիւիայէ (Երու) Տիար Պետրոս Շէրիսեանէ Տօլար 2, 50:

Երուսաղէմէ Տիգրանակերտի Տիար Յակոբ Պօղոսեանէ Պաղ. Դւր. 50:

Աղեմանդիլայէ Օր. Լիւսի Ս. Մամուրեանէ Լիւա եղիպ. 1:

Բասալայէ (Սուսան) Տիկ. Փառանձիմ Գործեանէ Պաղ. Դւր. 30, Տիկ. Լուսին Գործեանէ 80, Տիար Գ. Իկիսպաւեանէ 20. Օր. Արուսեակ Շալվարեանէ՝ ներմակ լարի վրայ ելլու կտր ձեռագործ:

Ճանքոյ Սիւրիէ (Ամերիկա) Տիար Սուրէն Բարուսակեանէ Տօլար 1:

Պրուիսիէ (Ամերիկա) Տէր Եւ Տիկ. Պօղոս Հեմիսեանէ Տօլար 1:

Յօպպէէ Կարմեցի Տիար Անդրանիկ Պալայեանէ — մասաղազին Լիւա Պաղ. 1, 50:

Երուսաղէմէ Կիւրիցի Այրի Տիկ. Անթառամ Արեւեանէ պատարագոյ 1 Լիւա, մասաղազին 1 Լիւա:

Երուսաղէմէ Այնթապի Այրի Տիկին Լուսիա Եւ որդին Պ. Սեդակ Հրաչեանէ Լիւա Պաղ. 1:

Երուսաղէմէ Օրսուցի Այրի Տիկին Ազարա Խաչիկեանէ Լիւա Պաղ. 1:

Երուսաղէմէ Կղեացի Այրի Տիկին Ազնիւ Յ. Տէր Գրիգորեանէ Լիւա Պաղ. 1:

Երուսաղէմէ Սեբասացի Տիար Արամ Տառնապեանէ Պաղ. Դւր. 10:

Սիւնիք

Ամերիկայէ Տիար Մ. Գալքեան Սիւնիք կը նուիրէ 3 ամերիկեան տօլար:

Proprietor — His Beatitude the Armenian Patriarch of Jerusalem. Armenian Patriarchate, Jerusalem.

Editor — Father Karekine Bulbulian. Armenian Convent, Jerusalem.

Printed by the Armenian Convent Printing Press, Jerusalem.